

بررسی محتوایی و شکلی کتیبه‌های منظوم فارسی در سفالینه‌های دوران تیموری و صفوی

سیدرسول موسوی حاجی * مرتضی عطایی ** مریم عسگری وشاره ***

تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۱۱/۱

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۴/۸/۸

چکیده

پس از گذشت دو سده از ظهور اسلام، رفته‌رفته استفاده از خط به‌عنوان عنصر تزئینی گونه‌های مختلف سفالین رواج یافت. مضامین کتیبه‌های سفال‌ها که ابتدا به کلمات یا عبارات کوتاه عربی چون نام سفالگر یا طلب خیر محدود می‌شد به‌مرور گسترش یافت و احادیث، جملات قصار بزرگان و اشعار را نیز در بر گرفت. اشعار فارسی نیز به‌سرعت جایگاه خود را بر روی سفالینه‌های دوران اسلامی یافتند و سخن‌موزون شاعران برجسته پارسی‌گوی به یکی از مهم‌ترین عناصر تزئینی سفال دوران سلجوقی، خوارزمشاهی و ایلخانی بدل گشت. این روند در دوران تیموری، صفوی و قاجار با شدت کمتر و شیوه خوشنویسی متفاوت ادامه یافت. در پژوهش حاضر پژوهش حاضر که به شیوه توصیفی - تحلیلی و گردآوری اطلاعات آن به شیوه اسنادی انجام پذیرفته است، به‌منظور شناخت بیشتر شکل و مفاهیم اشعار سفالینه‌های دوران تیموری و صفوی، اشعار ۱۹ نمونه از سفالینه‌های دوران مذکور از لحاظ ارتباط با فرم و کارکرد ظرف، انتخاب اشعار، نوع خط و شیوه و خطاهای نگارشی به‌دقت مورد بررسی قرار گرفت.

سوالهای این پژوهش عبارتند از: آیا ارتباطی میان محتوای اشعار منتخب با فرم، کاربرد یا تزئینات ظروف وجود دارد؟ شیوه انتخاب اشعار و انتقال آنها بر روی ظروف توسط سفالگر و یا شخص دیگری بوده و شیوه ترکیب بندی، رسم الخط رایج و سبکهای خوشنویسی کدامند؟ نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که انتخاب اشعار سفالینه‌ها در این دوران هدف‌دار بوده و غالب ابیات انتخابی به‌نوعی با شکل ظرف یا کاربرد آن در ارتباط هستند. کتیبه‌ها در بیشتر موارد به خط نستعلیق نگاشته شده‌اند و تمایزات حروف مختص فارسی (گ، چ، پ، ژ) نیز در سده‌های نهم، دهم، یازدهم و اوایل دوازدهم هجری قمری در غالب موارد رعایت نشده است.

واژگان کلیدی

سفال، تیموری، صفوی، کتیبه، شعر فارسی، رسم الخط فارسی.

*دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه مازندران، شهر بابلسر، استان مازندران. (مسئول مکاتبات) Email: Seyyed_rasool@yahoo.com

**دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس تهران، شهر تهران، استان تهران. Email: Morteza_Ataic@yahoo.com

***دانشجوی کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه مازندران، شهر بابلسر، استان مازندران.

Email: m.asgariveshareh@yahoo.com

مقدمه

سفال، به‌عنوان ارزان‌ترین و متنوع‌ترین کالای مصنوعی که انسان باستان از دوران نوسنگی به بعد در اختیار داشته است، علاوه بر رفع احتیاجات روزمره جوامع، در بسیاری از موارد محملی برای تصاویر و انتقال اساطیر، باورها و احساسات سازندگان و سفارش‌دهندگان بوده است. سفال‌های دوران تاریخی ایران، برخلاف اسلاف پُرنقش‌ونگار خود در دوران پیش از تاریخ، به‌دلیل رواج فراوان ظروف فلزی و عدم حمایت طبقه حاکم از هنر سفالگری، رو به سادگی رفته و تا اندازه زیادی از نقوش نمادین و روایتگر عاری شدند. با ظهور اسلام، تولید سفال در سرتاسر سرزمین‌های اسلامی به‌تدریج دستخوش تغییراتی شگرف شد. در ابتدا سفالگران شیوه‌ها و سنت‌های پیشین را دنبال کردند اما این امر بیش از حدود دو قرن نپایید. رفته‌رفته تزیین گونه‌های مختلف سفالین به دو شیوه کتیبه‌نگاری و تصویرگری رواج یافت. اگرچه تزیینات سفالینه‌های سده‌های اولیه اسلامی ایران تحت تأثیر هنر ساسانی، سفالگری چین، سفالگری عباسی و هنر محلی قرار داشت اما با فرارسیدن سده‌های میانی اسلامی، ظهور شاعران برجسته پارسی‌گوی و سرایش منظومه‌های شاخص ادبی منبع الهامی جدید برای نقوش سفالینه‌های ایران پدید آورد. روایات، داستان‌ها و مضامین و اشعار فارسی به دو شیوه تصویری و کتیبه و در بسیاری از موارد به‌صورت توأمان بر گونه‌های مختلف سفالین این دوران همچون مینایی، زرین‌فام، نقاشی زیرلعاب و آبی‌وسفید نقش بستند.

اگرچه بر روی اشعار فارسی سفالینه‌های دوران سامانی، سلجوقی، خوارزمشاهی و ایلخانی پژوهش‌های مختلفی انجام شده است (بنگرید به پیشینه پژوهش) اما کتیبه‌های سفالینه‌های متأخرتر دوران تیموری و صفوی کمتر مورد توجه قرار گرفته است؛ از این‌رو پرسش‌های زیادی پیرامون این کتیبه‌ها باقی مانده است. یکی از مهم‌ترین این پرسش‌ها میزان هدفمند بودن انتخاب اشعار است، بدین معنی که آیا ارتباطی میان محتوای اشعار منتخب با فرم، کاربرد یا تزیینات ظروف وجود دارد؟ شیوه انتخاب اشعار و انتقال آنها بر روی ظروف و اینکه آیا خود سفالگر اشعار را قرائت و تحریر می‌کرده و یا اینکه با کمک تقریر فرد دیگری به نگارش کتیبه‌ها می‌پرداخته نیز از دیگر پرسش‌های این پژوهش به‌شمار می‌رود. علاوه بر این موارد، موضوعاتی چون آگاهی از شیوه ترکیب‌بندی کتیبه‌ها، رسم‌الخط رایج و سبک‌های خوشنویسی مورد استفاده در زمره اهداف این پژوهش قرار می‌گیرند. به‌منظور پاسخ‌گویی به پرسش‌های مذکور، کوشش شد تا مجموعه‌ای از نمونه‌های تیموری و صفوی دارای کتیبه‌های فارسی منظوم در موزه متروپولیتن، موزه ایران باستان، موزه بریتانیا، موزه ویکتوریا و آلبرت، موزه ارمیتاژ، موزه

تصویر ۱. موزه متروپولیتن، شماره ۲۸، ۱۹۷۰.

سلطنتی اونتاریو، موزه هنر والترز، موزه ملی هنرهای شرقی رُم، موزه سیغناغی گرجستان، موزه بنکایی آتن، موزه دولتی برلین، موزه ملی کویت، موزه بیرجند، مرکز فرهنگی خاورمیانه در ژاپن و مجموعه دیوید از طریق مراجعه به کاتالوگ‌ها، کتب و پژوهش‌های تخصصی و یا پایگاه‌های اینترنتی این موزه‌ها و مجموعه‌ها فراهم شود. نتیجه کار پس از حذف دو قطعه از سفال‌هایی که کتیبه آنها به‌طور کامل ناخوانا بود، مجموعه‌ای ۲۰ نمونه‌ای با اطلاعات نسبتاً کافی برای پژوهش را فراهم نمود. از این میان تعداد هفت سفال به دوره تیموری و تعداد سیزده سفال به دوره صفوی تعلق دارند.

روش تحقیق

این مقاله ضمن معرفی نمونه‌هایی از سفال‌های دارای اشعار فارسی ادوار تیموری و صفوی، به تحلیل شکل و محتوای این کتیبه‌ها می‌پردازد. شیوه پژوهش حاضر توصیفی-تحلیلی است و گردآوری اطلاعات آن به‌شیوه اسنادی انجام پذیرفته است.

پیشینه پژوهش

کتیبه‌های سفالینه‌های دوران اسلامی مورد توجه و مطالعه پژوهشگران زیادی قرار گرفته است. در این میان مطالعات عبدالله قوچانی بر روی کتیبه‌های سفالینه‌ها و کاشی‌های دوران مختلف اسلامی از ارزشمندترین و گسترده‌ترین این پژوهش‌ها به‌شمار می‌آید (قوچانی، ۱۳۶۴؛ الف؛ ۱۳۷۱). برخی از مقالات وی به‌طور خاص بر ارتباط کتیبه‌ها با کاربرد ظروف معطوف است (قوچانی، ۱۳۶۶ ب؛ ۱۳۸۰؛ ۱۳۸۱؛ Ghuchani & Adle, 1992). فلوری (Flury, 1930) و لیزا ولو (Volov, 1961) کتیبه‌های کوفی سفالینه‌های سامانی و پانجار اوغلو (Pancaroglu, 2001) کتیبه‌های سفال‌های سامانی و سلجوقی را مورد پژوهش خود قرار دادند. شیللا بلر ضمن ارائه زندگی‌نامه و معرفی آثار ابوزید کاشانی، به بررسی اشعار کتیبه‌های تعدادی از سفال‌های زرین‌فام و مینایی ساخت وی و میزان ارتباط اشعار با تصاویر سفالینه‌ها پرداخته است (Blair, 2007). گاست و اتینگهاوزن در خلال مطالعه

تصویر ۲. موزه ایران باستان، مأخذ: Bagherzadeh, 1978, Fig. 160

نگارش این خط شد و همین امر به یکی از وجوه تمایز سفال دوران اسلامی از سفال پیش از اسلام بدل گشت. یکی از قدیمی‌ترین سفال‌هایی که دارای نوشته عربی است پیسه‌سوز بدون لعاب با نقش برجسته متعلق به قرن دوم هجری است که عبارت «الجاموس ابن حدیج بجرش» به خط کوفی بر آن نگاشته شده است (Grube, 1994: 10, 11, no. 1). بر روی ظروف لعاب سفید مات عباسی^۱ نیز استفاده از کلمات کوفی نظیر برکه، عبدا، عمل [۰۰۰] و عباراتی از این دست بر کف داخلی ظرف رایج بود. این ظروف از خاک خوب، نرم و سفید مایل به زرد ساخته شده و با لعاب سفید مات پوشانیده شده و قسمت زیر پایه آنها اغلب بدون لعاب مانده است (Morgan, 1994a).

رواج گسترده کتیبه‌های کوفی در قرون اولیه اسلامی، در سفالینه‌های منقوش گلابه‌ای^۲ در مناطق تحت نفوذ و سلطه سامانیان یعنی گستره‌ای وسیع از مرکز و جنوب شرقی ایران به سوی شرق تا آسیای مرکزی دیده می‌شود (عطایی و دیگران، ۱۳۹۱: ۷۳-۸۱). در این میان زیرگونه «سفال با نقش سیاه روی زمینه سفید» که از زیباترین سفالینه‌های منقوش گلابه‌ای به شمار می‌آیند دارای تزیینات غالباً کتیبه‌ای با نوعی کوفی متفاوت هستند (Fehervari, 2000: 50). قوچانی پیرامون شیوه نگارش بر روی این سفالینه‌ها می‌نویسد: «به نظر محقق، از وسیله‌ای شبیه به قالب یا شابلون امروزی برای کتابت استفاده گردیده است و در کمتر موردی کتیبه‌ها با دست نوشته شده و از همین طریق خطاطان یا سفالگران در نوشتن حروف قادر بودند از حروف واحدی برای نوشتن چند حرف کمک بگیرند؛ مانند حرف «و» که جای حروف «ف، ق، م» و حرف «د» که به جای حروف «ذ» و «ک» نوشته شده است» (قوچانی،

شمایل‌نگاری یکی از معروف‌ترین و بحث‌برانگیزترین سفالینه‌های زرین‌فام سده‌های میانی، کتیبه‌های آن را نیز به تفصیل مورد بررسی قرار دادند (Gust & Et-tinghausen, 1961). از میان دیگر پژوهش‌های داخلی نیز می‌توان به مطالعاتی پیرامون شکل و محتوای کتیبه‌های کوفی سفالینه‌های سامانی (اعتصام، ۱۳۸۸؛ جباری و معصوم زاده، ۱۳۸۸؛ جباری و معصوم زاده، ۱۳۸۹؛ پناهی، ۱۳۹۳؛ زکریای کرمانی و دیگران، ۱۳۹۴)، مقالات برزین (۱۳۴۸) و شایسته‌فر (۱۳۸۵) بر روی تعدادی از سفالینه‌های کتیبه‌دار موزه ایران باستان و پژوهش موخواه (۱۳۸۸) پیرامون تأثیر ادبیات بر نقوش سفالینه‌های اوایل اسلامی اشاره کرد.

کتیبه‌نگاری بر روی سفال‌های دوران اسلامی

پس از ظهور اسلام، هنرمندان از خوشنویسی، در جایگاه «هنر گهرین اسلامی»، نه تنها در آراستن نسخه‌های قرآن بلکه برای تزیین مساجد و اماکن مقدس و نیز اشیای مورد استفاده روزمره بهره می‌بردند (شیمل، ۱۳۷۹: ۱۹۷). با رواج خط عربی، ظروف سفالی بستری مناسب جهت

تصویر ۳. موزه ملی هنرهای شرقی رُم، مأخذ: (Golombek et al, 1996, 210: Fig. 51)

1. Abbasid opaque white-glazed wares

2. Slip-painted potteries

۳. برای روایات، جملات قصار و اشعار حضرت علی (ع) بر روی سفالینه‌های نیشابور بنگرید به: قوچانی، ۱۳۸۰.

تصویر ۴، موزه ارمیتاژ، مأخذ: (Golombek et al., 1996, 243: Colour Pl. IIa)

آب خوشتر هزارباره زمی
و من الماء کل شیء حی
آن چنان که روشن است، پس از برخی کتیبه‌های عربی
سفالینه‌های منقوش گلابه‌ای، که بعضی از صفات خوب
را به همراه مضامینی از خوردن ارائه می‌کنند (Watson,
2004: 206)، کتیبه فارسی این ظرف نیز به‌طور مستقیم
بر کاربرد ظرف دلالت می‌کند. این رویکرد در سده ششم
هجری ادامه می‌یابد، آن گونه که اشعار عربی برخی از
تنگ‌های سفالی این سده بر کاربرد ظرف برای نگهداری
«نبیذ» اشاره دارند (نک: قوچانی، ۱۳۸۱).

در سده‌های میانی اسلامی اشعار حماسی، عارفانه،
اسطوره‌ای، پند و اندرز، عاشقانه، صوفیانه و رباعیات به
همراه نقوش، ظروف سفالین را زینت بخشیدند (کیانی،
۱۳۸۰: ۹۷). از سده ششم هجری به بعد، تحولی شگرف در
نگارش سفالینه‌ها به وجود آمد. در موارد معدودی اشعار
خود سفالگر (همچون سفالگر و کاشی‌ساز پراوازه ابوزید
کاشانی) و در غالب موارد اشعار شاعرانی چون فردوسی،
خیام، افضل‌الدین کاشانی، اوحالدین انواری، عبدالرزاق

۱۳۶۴: ۵). این کتیبه‌ها شامل احادیثی از حضرت محمد
(ص)، کلمات قصار حضرت علی (ع) ۳ و همچنین گفته‌ها
و روایاتی از بزرگان علم و ادب است که در دوران قبل
از اسلام و اوایل دوره اسلامی می‌زیسته‌اند (همان: ۷). از
جالب‌ترین ویژگی این کتیبه‌ها مضامین فرهنگی و اخلاقی
است که بر آرزوی برکت، دعای خیر برای صاحب ظرف،
آزادگی، توکل به خدا، دانش‌آموزی، خردورزی، صبر،
شکیبایی و مضامینی از این دست تأکید دارد.

استفاده از اشعار فارسی برای تزیین ظروف مختلف
از قرن سوم هجری آغاز شد که قدیمی‌ترین نمونه آن بر
روی یک تکه سفال مکشوفه در نیشابور چنین است:

نگهدار بادا جهان آفرین
به هر جا که باشد خداوند این

در قرن پنجم هجری تزیین کوزه‌ها و قمقه‌ها و
به‌طور کلی ظروف مخصوص نگهداری آب با اشعار فارسی
به خط نسخ، ثلث یا کوفی رایج شد. یکی از این ابیات که
بیشتر بر روی این ظروف نگاشته می‌شد این بیت است
(قوچانی، ۱۳۶۶: ۳۰؛ همو، ۱۳۷۳: ۳۱):

تصویر ۶، موزه سیفناغی گرجستان، مأخذ: (مهجور، ۱۳۸۷، ۴۲۲؛
تصویر ۹۷)

تصویر ۵، موزه هنر والترن، شماره ۴۸،۱۰۳۷

تصویر ۷. موزه ارمنی، مأخذ: Golombek et al., 1996, 226: Fig. 71

آمده و افتادگی کلمات کتیبه‌ها نسبت به نسخه اصلی اشعار، در داخل کروش قرار گرفته است. به دلیل تعدد موارد عدم رعایت تمایز حروف فارسی و عربی در کتیبه‌ها (شامل عدم رعایت سرکش کوچک گ و سه نقطه چ، پ، ژ)، در این موارد صورت امروزین نوشته شده و به خطی در زیر حرف موردنظر اکتفا شده است.

تصویر ۱

بشقاب با طرح سیاه و آبی زیر لعاب شفاف؛ تاریخ ساخت: ۷۷۹ ق؛ محل ساخت: ایران؛ محل نگهداری: موزه متروپولیتن در بخش درونی این بشقاب بیتی بدین شرح نگاشته شده است:

تا نیک باشد کار آش صحن اگر نیکو نباشد گو مباش
با استفاده از بیتی متضمن کلمات «آش» و «صحن» در این ظرف، اشاره به کاربری و شکل ظرف به‌طور توأمان انجام گرفته است، چه آنکه صحن به معنی کاسه، طبق یا بشقاب بزرگ است (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۰: ذیل واژه). طرح تزیینی این بشقاب شامل چندین نوار مدور تودرتوست و غیر از نواری که با خط نستعلیق تحریری مزین شده دیگر سطوح با اشکال هندسی آرایش یافته است. مرکز مشترک کلیه دوایر در مرکز ظرف نیز با یک گل قاصدک یازده پر تزیین شده است.

تصویر ۲

کاسه کوباچه؛ تاریخ ساخت: اواسط قرن نهم هجری؛ محل ساخت: آذربایجان؛ محل نگهداری: موزه ایران باستان در بدنه کاسه دو بیت از غزلی متعلق به حافظ شیرازی^۱ یارم چو قدح بدست گیرد

بازار بتان شکست گیرد

اصفهانی، ابوسعید ابوالخیر، روزبهان بقلی شیرازی، اوحدالدین کرمانی، مولوی، کمال‌الدین اصفهانی، طغان‌شاه مجدالدین بغدادی و ... بر روی سفال‌ها و کاشی‌های زرین‌فام، مینایی و نقاشی زیر لعاب نگاشته می‌شد (Blair, 2008: 168). با افزوده شدن سطح سواد و آگاهی هنرمندان، شیوه‌های مختلف خوشنویسی برای نگارش بر روی سفالینه‌ها اجرا می‌شد. در دوره سلجوقی هنرمندان از خطوط کوفی، نسخ و ثلث برای این امر بهره بردند و به‌مرور زمان علاوه بر خطوط فوق، شیوه‌های تعلیق، شکسته تعلیق و نستعلیق نیز استفاده قرار گرفتند، چنان‌که با تکوین و تکامل خط نستعلیق در سده‌های هشتم و نهم هجری (فضائلی، ۱۳۶۲: ۴۴۵-۴۴۴؛ جباری، ۱۳۸۶) این شیوه خوشنویسی زینت‌بخش بسیاری از آثار سفالین کتیبه‌دار ادوار تیموری و صفوی گردید.

بررسی نمونه‌ها

در این بخش ۲۰ نمونه از ظروف سفالین کتیبه‌دار تیموری و صفوی معرفی و به تفصیل به صورت و معنی کتیبه‌های آنها پرداخته می‌شود. رسم‌الخط اشعار و کتیبه‌ها به همان شکل نگاشته شده بر روی ظروف است. نحوه صحیح نگارش هر کلمه بلافاصله پس از همان کلمه داخل پراتنز

۱. متوفی ۷۹۲ هجری قمری

تصویر ۸. موزه ویکتوریا و آلبرت، شماره. ۱۹۰۵-۵۵۲

که داخل هر گلبرگ آن را شاخه‌ای پیچان و منقش به برگ‌های کوچک و بزرگ پر کرده است. در این نمونه نیز کتیبه شامل یک بیت به همراه تاریخ ساخت ظرف، به شکل یک نوار مدور کامل، تزیینات مرکزی ظرف را احاطه کرده است.

تصویر ۴

بشقاب آبی و سفید؛ تاریخ ساخت: ۸۷۸ ق؛ محل ساخت: مشهد؛ محل نگهداری: موزه ارمیتاژ
بر روی این ظرف نیز همان بیت نمونه پیشین متعلق به حافظ، تنها با تغییر واژه «خانه» به صورت صحیح‌تر «گوشه» نگاشته شده است:

صحن سرای دیده بشستم ولی چه سود

کین گوشه نیست درخور خیل خیال تو

در این ظرف همنشینی دو کلمه «صحن» در متن شعر و کلمه «طبق» در کتیبه تاریخ ساخت ظرف، کاربرد همسان این دو واژه در رابطه با شکل ظروف این دوران را نشان می‌دهد. همچون نمونه پیشین، کتیبه شامل یک بیت همراه تاریخ ساخت، نوار مدور محیط بر تزیینات مرکزی بشقاب را تشکیل داده است.

تصویر ۵

بشقاب کوبچه نوع قلم سیاه؛ تاریخ ساخت: ۸۸۵ هجری قمری؛ محل ساخت: نیشابور؛ محل نگهداری: موزه هنر والترن، بالتیمور

در کتیبه بیرونی‌تر، همان بیت حافظ با استفاده از واژه «گوشه» به جای «خانه» و در کتیبه میانی ظرف، چهار عبارت مقفی با مضمون طلب خیر نوشته شده است:

صحن سرای دیده بشستم ولی چه سود

کین خانه نیست درخور خیل و خیال تو

در بحر فتادیم (فتاده‌ام) چو ماهی

تا یار مرا بشست گیرد

در بدنه کاسه یک گل شش‌پر که حالت شمسه را تداعی می‌کند نقش شده و میان هر دو گلبرگ را غنچه‌ای کوچک پُر کرده است. در نهایت طرح‌های فلس‌مانند و نیز خطی محاط، شکل کلی گل را دورگیری کرده است. اگرچه کتیبه این ظرف نیز به شکل محیطی اجرا شده اما برخلاف نمونه پیشین خط کرسی تقریبی کتیبه مدور نیست و، با داشتن زاویه در شش نقطه، یک پنج‌ضلعی را محیط بر گل مرکزی ظرف مهیا ساخته است. در این نمونه استفاده از واژه «قدح» به معنی کاسه (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۱: ذیل واژه) در متن کتیبه با شکل ظرف همخوانی کامل دارد.

تصویر ۳

بشقاب کوبچه، نوع قلم سیاه؛ تاریخ ساخت: ۸۷۳ هجری؛ محل ساخت: نیشابور؛ محل نگهداری: موزه ملی هنرهای شرقی در رُم

در لبه بشقاب، بیتی از حافظ تحریر شده است:

صحن سرای دیده بشستم ولی چه سود

کین خانه نیست در خر (خور) خیل خیال تو

در این نمونه نیز استفاده از واژه «صحن» به طور مستقیم به شکل ظرف اشاره دارد. طرح‌های تزیینی این ظرف شامل پیچک‌های سبک سیژوا و طرح ابری که به رنگ سیاه زیر لعاب فیروزه‌ای اجرا شده یک طرح رنگی نسبتاً نادر در سفال‌های چینی است اما این طرح در ایران بسیار معمول بوده و پیشینه آن به دوره سلجوقی بازمی‌گردد (Golombek et al., 2001: 134, 210). کف بشقاب را

یک دایره و اطراف آن را گل بزرگ پنج‌پری پوشانده است

تصویر ۹. موزه بیرجند، مأخذ: Haddon, 2011, 68: Fig. 1-2

مرا خورسندی خاطر همین بس
که خورسندی به آزار دل من
کتیبه‌های فارسی این اثر، به‌طور مستند، بر ایرانی بودن
آن دلالت می‌نماید (مهجور، ۱۳۸۷: ۲۲۵-۲۲۴).

تصویر ۷

بشقاب آبی و سفید؛ تاریخ ساخت: سده نهم هجری؛ محل
ساخت: تبریز؛ محل نگهداری: موزه ارمیتاژ
در انحنای دیواره داخلی بشقاب بی‌تی از «سفره کنز
الاشتها» متعلق به بسحاق اطعمه^۱ (۱۳۰۲: ۱۲) بدین
مضمون آمده است:

در مزعفر بگمانم که چه وصفش گویم
آنکه حلوی عسل دارد از او استظهار
«مزعفر» نوعی حلوی زعفرانی است (دهخدا، ۱۳۷۷، ج
۱۳: ذیل واژه) و هنرمند سفالگر، با استفاده از بی‌تی متضمن
این واژه و «حلوی عسل»، با لطافت به کاربرد ظرف اشاره
کرده است.

تزیینات آبی‌رنگ این بشقاب شامل یک گل شش‌پر در
مرکز ظرف و شش گل انار در میانه گلبرگ‌های آن است
که توسط طرح ترنجی بزرگی در بر گرفته شده‌اند. نوار
گرداگرد این تزیینات را کتیبه نستعلیق با تزیینات گیاهی
محدود پُر کرده است. روی نوار لبه ظرف نیز شاخه‌های
پیچان اسلیمی به‌شکل منظم و ریز تکرار شده است.

تصویر ۸

بشقاب کوباچه؛ تاریخ ساخت: ۹۰۵-۹۰۰ ق؛ محل ساخت:
ایران، احتمالاً تبریز؛ محل نگهداری: موزه ویکتوریا و
آلبرت
در لبه بشقاب یک رباعی از شاه‌نعمت‌الله ولی^۲ (۱۳۹۱):

اجرت بخیر باد / عاقبت بخیر باد / اجرت (خبرت؟) بخیر
باد / عاقبت بخیر باد
همچون نمونه‌های پیشین، استفاده از واژه «صحن» در
بیت فوق با شکل ظرف (بشقاب) هماهنگی کامل دارد. این
بشقاب نیز با پیچک‌هایی به سبک سیژو و با نقوش سیاه
زیر لعاب فیروزه‌ای تزیین شده است (Golombek et al., 2001: 178).
مرکز ظرف را یک گل داوودی بیست‌پر
سیاه‌رنگ مزین کرده و کتیبه‌ها به خط نستعلیق سفیدرنگ
در زمینه سیاه در دو نوار مدور تودرتو تحریر شده‌اند.

تصویر ۶

بشقاب کوباچه؛ تاریخ ساخت: سده نهم هجری قمری؛ محل
اکتشاف: منطقه قفقاز؛ محل نگهداری: موزه شهر سیغناغی
در گرجستان

تزیینات این اثر، در چهار بخش یعنی لبه پهن، بدنه
محدب، کف و مرکز ظرف اجرا شده است. ویژگی بسیار
مهم این ظرف به کار بردن دو کتیبه منظوم فارسی، هر یک
در دو بیت، به‌صورت دو نوار مدور تودرتو در لبه و کف
ظرف است. روی لبه پس از هر مصراع به ترتیب عبارات
«مبارک باد»، «دولت باد»، «شاد باد» و «سعادت باد» به
کار رفته است. متن کامل کتیبه روی لبه بدین شرح است:
سرو تو مگر ز پا نشیند / مبارک باد / کین دل نفسی به
جا نشیند / دولت باد /

ای ماه بگو چه نامداری / شاد باد / وندر [چه؟] فلک
مقام داری / سعادت باد /

در کف ظرف در فاصله بین بدنه و نقش مرکزی، کتیبه
دوم به این شرح نگاشته شده است:
نباشد گر غمت [یار؟] دل من
به دشواری کشد کار دل من

۱. متوفی نیمه اول سده نهم هجری قمری

۲. متوفی ۸۲۲ یا ۸۳۴ هجری قمری

تصویر ۱۲. موزه ویکتوریا و آلبرت، شماره ۱۹۰۵-۵۶۴

تصویر ۱۰. مرکز فرهنگ خاورمیانه در ژاپن، شماره ۷۵-۱۱۸۲۰

مصراع‌های چهارگانه کتیبه این ظرف در چهار قاب منحنی مجزا بر روی بدنه مقعر داخلی دایره‌وار تزئینات کف ظرف را احاطه کرده است.

تصویر ۹

کاسه آبی و سفید؛ تاریخ ساخت: ۹۲۵ ق؛ محل ساخت:؟؛ محل کشف: بیرجند؛ محل نگهداری: موزه بیرجند در میانه کاسه، مطلع یکی از غزلیات امیر خسرو دهلوی^۱ (پایگاه اینترنتی گنجور «امیرخسرو دهلوی» دیوان اشعار «غزلیات» ۱۳۳۰) به تحریر درآمده است: رسته بودم مه من چند گه از زاری دل

از نمکدان تو شد تازه جگرخواری دل
مرکز کاسه دارای طرح یک شمشه است که اطراف آن به خط نستعلیق به شکل دو نیم‌قوس اشعاری نگاشته شده و حاشیه ظرف دارای طرح لانه‌زنبوری است. این ظرف که بی‌تردید یک کپی محلی است در مرحله‌ای توسط میخ‌های فلزی تعمیر گردیده و در یک مجموعه در یک قبرستان در ۷۰ کیلومتری شمال بیرجند یافت شده است (Haddon, 2011: 60). اگرچه واژه «نمکدان» با فرم واقعی ظرف ارتباطی ندارد، اما هم‌نشینی آن با واژه «جگرخواری» مفهوم خوردن را در ذهن تداعی کرده و با کاربرد ظرف در ارتباط است.

۶۳۱. رباعی (۵۰) به صورت زیر نگاشته شده است:
ای دل بتریق (به طریق) عاشقی راه یکی است / دولت؟

در کشور عشق بنده و شاه یکی است

تا ترک دورنگی نکنی در ره عشق

واقف نشوی که نعمت‌الله یکی است

پس از مصراع اول رباعی، واژه‌ای که می‌تواند به دو شکل «دوست» یا «دولت» خوانده شود آمده است که در صورت درستی خوانش اول (دوست) کاربردی ندایی دارد و در خوانش دوم (دولت) احتمالاً، همچون کتیبه‌های بسیاری از سفالینه‌های دوران اسلامی، دعایی است که به طلب مکتب، جاه و سعادت برای صاحب ظرف اشاره دارد. در کتیبه این ظرف، هنرمند سفالگر از ابیات شاعری که حدود یک سده پیش از ساخت ظرف می‌زیسته بهره برده است. همانند بسیاری از سفالینه‌های کتیبه‌دار دوران اسلامی، ایجاد ارتباط بین نقش صورت فلکی دو ماهی (سمکتین) که به رنگ سیاه زیر لعاب سبز زردفام به تصویر درآمده با متن اشعار مشکل به نظر می‌رسد. این نمونه نشان می‌دهد که طرح دو ماهی که از چندین سده پیش بر روی سفالینه‌های اسلامی رایج شده بود تا سده دهم هجری نیز ادامه یافته است (Lane, 1939: 161).

تصویر ۱۱. موزه ویکتوریا و آلبرت، شماره 1910-1973C

۱. متوفی ۷۲۵ هجری قمری
۲. این غزل در نسخه نفیسی و درویش از اشعار این شاعر (امیرخسرو دهلوی، ۱۳۶۱) نیامده است.

تصویر ۱۴. موزه ایران باستان، مأخذ: Bagherzadeh, 1978, Fig.162

تصویر ۱۳. موزه بنکایی آتن، مأخذ: Carswell, 2000, 140: Fig. 161

سراحی (صراحی) دارِ خون شد بی لب لعلت درونی
(درون) من
دهن چون باز کردم تشنه شد خلقی بخونی (به خون) من
عاقبت جمله رندان به خیر باد
در پشت قمقمه نیز یک رباعی از بیانی کرمانی^۲ نگاشته
شده است:

یا رب که مرا صحبت جان به (بی) تو مباد
وز هستی من نام و نشان به (بی) تو مباد
انجامی (انجام) زمانه یک زمان به (بی) تو مباد
کوتاه کنم سخن جهان به (بی) تو مباد
در پایان نیز تکبیتی با مضمون دعای خیر از شاعری
ناشناس درج گردیده است:
گفت یکی رند درین کهنه دیر

عاقبت جمله رندان بخیر
این قمقمه دارای دسته‌های حلقوی کوچک در مجاورت
یک گردن کوتاه است و بدنه آن از خمیر سفید نسبتاً سخت
و مرغوب ساخته شده است. طرحی از یک پرند به سبک
ایرانی در میان شاخ و برگ با رنگ آبی گرم و بسیار روشن
در زیر لعاب شفاف تصویر شده است. بی تردید این ظرف
متعلق به گونه ظروف آبی و سفید و چندرنگ متأخر است
که به کرمان منسوب می‌شوند (Lane, 1957: 93-94).
اشعار این ظرف در ترکیبی مدور بر منتهی‌الیه خارجی دو
پهلوی قمقمه و بدون هیچ‌گونه علائم یا تزیینات جداکننده‌ای
به تحریر درآمده است.

استفاده از واژه صراحی، به معنی ظرفی «با شکمی
بزرگ و نه کوچک و گلوگاهی تنگ و دراز که در آن شراب یا
مسکری دیگر کنند و در مجلسی آرند و از آن در پیاله و جام
و قح ریزند» (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۰: ذیل واژه)، نه تنها شکل

تصویر ۱۰

بشقاب آبی و سفید؛ تاریخ ساخت: ۹۲۹ ق؛ محل ساخت:
نیشابور؛ محل نگهداری: مرکز فرهنگی خاورمیانه در ژاپن
کتیبه این بشقاب عبارت است از اشعاری فارسی به خط
نستعلیق که بیت اول از «سبحه‌الابرار» جامی^۱ (۱۳۱۳:
۱۵۸) و بیت دوم از شاعری ناشناس است:

غنچه‌سان خرده چه پیچی بورق
خرج کن همچو گل آن را بطبق
عارضت همچو گل عرق کرده

گل صدبرگ بر طبق کرده
نقوش این ظرف دو پرند را نشان می‌دهد که بر روی
شاخه‌های گل رز نشسته‌اند. این ترکیب برگرفته از طرح
چینی‌های اوایل دوره مینگ مشتمل بر جفت پرندگانی است
که بر روی شاخه‌ای نشسته‌اند (Canby, 1999: 35-36).
استفاده از واژه «طبق» به معنای بشقاب (دهخدا، ۱۳۷۷، ج
۱۰: ذیل واژه) یا سینی (معین، ۱۳۷۱، ج ۲: ذیل واژه) در
مصرع‌های دوم و چهارم به‌طور روشن به شکل ظرف
اشاره دارد. مصرع‌های چهارگانه کتیبه این ظرف به همراه
تاریخ و محل ساخت، در چهار قاب تزیینی مجزا، صحنه گل
و مرغ کف ظرف را احاطه کرده است.

تصویر ۱۱

قمقمه آبی و سفید؛ تاریخ ساخت: ۹۳۰ ق؛ محل ساخت:
کرمان؛ محل نگهداری: موزه ویکتوریا و آلبرت
بر روی قمقمه ابیاتی از شاعری ناشناس به خط
نستعلیق به تحریر درآمده است:

تا گردنی (گردن) سراحی (صراحی) می خم نمی‌شود
غم از دل رمیده ما کم نمی‌شود

۱. متوفی ۸۹۸ ق
۲. متوفی ۹۲۲ ق

تصویر ۱۵. موزه ملی کویت، مأخذ: Watson, 2004, 460: Fig. U.12

سفید ساخت چین در این دوره قرار می‌گیرد که وجه تمایز آنها بر خورداری از کتیبه‌های فارسی و عربی است (Valenstein, 1989: 184). این امر به قدرت کنترل خواجهان مسلمان در دربار این دوره نسبت داده می‌شود، قدرتی که در تولید این ظروف استثنایی در شهر «جینگ ده جن»^۴ بازتاب یافته است (Carswell, 2000, 139) بیت نگاشته شده بر روی ظرف، مشتمل بر کلمات «عطار» و «بوی خوش»، به طور مستقیم با کاربرد آن به عنوان بخورسوز در ارتباط است. شش ترنج کوچک بر روی شکم ظرف جایگاه تحریر دو مصرع کتیبه را فراهم کرده است.

تصویر ۱۴

کوزه آبی و سفید؛ تاریخ ساخت: ۹۷۰ ق؛ محل ساخت: اصفهان؛ محل نگهداری: موزه ایران باستان
بر شانه این کوزه یک رباعی از خیام^۵ (۱۳۵۴: ۳۱) به خط نستعلیق نگاشته شده است:

در کارگهی (کارگه) کوزه‌گری بودم دوش
دیدم دوهزار کوزه گویا و خموش
ناگاه ز کوزه برآمد (ناگاه یکی کوزه برآورد) خروش
کو کوزه‌گر و کوزه‌خز و کوزه‌فروش
سراسر بدنه ظرف را تزیینات گیاهی پوشانده و کتیبه دورتادور شانه کوزه را در بر گرفته است. در این نمونه نیز اشعار انتخابی به روشنی به شکل ظرف (کوزه) اشاره دارد.

تصویر ۱۵

بشقاب کوباچه؛ تاریخ ساخت: ۱۰۰۹ هجری قمری؛ محل ساخت: تبریز؛ محل نگهداری: موزه ملی کویت

ظرف را یادآوری می‌کند که هم‌نشینی آن با واژه «می» و «خون» کاربرد احتمالی ظرف را نیز روشن می‌سازد.

تصویر ۱۲

بشقاب آبی و سفید؛ تاریخ ساخت: ۹۸۲-۹۰۵ ق؛ محل ساخت: ایران (احتمالاً تبریز)؛ محل نگهداری: موزه ویکتوریا و آلبرت

کتیبه این ظرف شامل دو بیت بوده که هر مصرع با برگی کدر از مصرع دیگر جدا شده است. کتیبه سمت چپ بیتی از حافظ است:

ساقی بنور باده برافروز جام ما

مطرب بگو که کار جهان شد بکام ما

اما بیت دوم در سمت راست ناخواناست. طاوسی در حال پرواز در مرکز ظرف به وسیله شاخ و برگ‌های پیچان احاطه شده و هاشورهای فشرده حواشی طرح حلزونی شکل لبه ظرف را پر کرده است. کتیبه نیز، مانند غالب نمونه‌های پیشین، ساختاری مدور محیط بر تزیینات کف ظرف دارد.

تصویر ۱۳

بخورسوز آبی و سفید؛ تاریخ ساخت: ۹۲۷-۹۱۱ ق؛ محل ساخت: چین؛ محل نگهداری: موزه بنکابی، آتن
در قسمت میانی سطح خارجی این بخورسوز سه پایه، بیتی از پندنامه عطار نیشابوری^۲ (۱۲۸۲: ۲۷۷) به تحریر در آمده است:

آنکه با عطار می‌گردد قریب

او همی‌یابد ز بوی خود (خوش) نصیب
این ظرف با نشان امپراتور جنگ‌دو^۳ (حک. ۲۱-۱۵۰۶ م.) از فرمانروایان سلسله مینگ، در میان ظروف آبی و

۱. برای پیشینه این نقش بر سفالینه‌های سده‌های هشتم و نهم هجری بنگرید به: Grube, 1996
۲. متوفی ۶۱۸ ق
۳. Zhengde
۴. Jingdezhen
۵. متوفی ۵۱۷ یا ۵۲۶ ق

تصویر ۱۷

بشقاب: آبی کبالت با دورگیری سیاه مایل به خاکستری و کتیبه سفید در زمینه سبز مایل به خاکستری؛ تاریخ ساخت: ۱۰۸۴ هجری؛ محل ساخت: کرمان؛ محل نگهداری: موزه سلطنتی اونتاریو

بر نوار داخلی مماس با لبه بشقاب یک رباعی از خیام (۱۳۵۴: ۳۰) مورد استفاده قرار گرفته است: این قاب (جامی است) که عقل آفرین میزندش صد بوسه ز مهر بر جبین میزندش استاد ازل بین که چه نین (چنین) جام لطیف

می سازد و باز بر زمین میزندش همچون نمونه حاضر، در موارد متعددی از کتیبه‌های سفالینه‌های دوران اسلامی، واژگانی از شعر که می‌توانند بر شکل ظرف دلالت داشته باشند نسبت به شکل ظرف دستخوش تغییر شده‌اند، چنان‌که در مصرع اول این رباعی واژه «جام» برحسب مورد به «قاب» به معنای ظرف و طبق طعام (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۱: ذیل واژه) تغییر یافته است. در این نمونه نیز اگرچه شیوه بهره‌گیری از تعداد زوج قاب‌های تزئینی برای کتیبه‌ها رعایت شده است اما هر مصرع به یک قاب محدود نگشته و کلمات چهار مصرع در میان این شش قاب تقسیم شده است.

تصویر ۱۸

بشقاب چندرنگ؛ تاریخ ساخت: ۱۰۸۸ ق؛ محل ساخت: کرمان؛ محل نگهداری: موزه بریتانیا، مجموعه گادمن این ظرف دارای تزئینات آبی، سیاه، سبز و قرمز در زیر لعاب شفاف است. در لبه بشقاب اشعاری به خط نستعلیق نقش شده است:

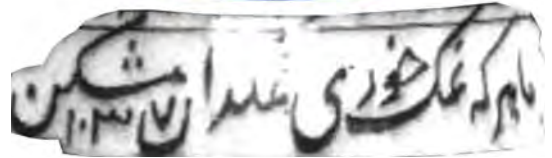
این قاب همیشه پر ز نعمت / از مال حلال /

دایم بمیان اهل دولت بادا / از جمع کمال /

هرگز نشود نعمت از این قاب تهی / هم در مه و سال /

هرکس که خورد تنش بصحت بادا / از درد و بال /

چنان‌که روشن است در این نمونه ابیات اصلی بشقاب شماره ۱۵ تکرار شده با این تفاوت که واژه «قاب» جانشین «صحن» شده است، دو واژه‌ای که بر یک فرم مشابه از ظروف اطلاق می‌شدند. در این بشقاب سبک رایج سفالگری صفوی کرمان رعایت شده است؛ همان ترکیب چندرنگ به نمایش درآمده و گل‌های خاردار و بوته‌هایی که در تزئین ظروف اولیه کرمان معمول هستند با درخت سرو به شکلی که در حاشیه فرش‌ها، جلد کتاب‌ها و کتیبه‌های مصور دیده می‌شود، ترکیب شده است (Canby, ۱۹۹۹: ۱۵۶). در اطراف سرو مرکزی چهار طاووس یا سیمرغ به تصویر درآمده است. ترکیب بندی کتیبه و تقسیم کلمات مصرع‌ها و عبارات مقفای چهارگانه و تاریخ ساخت در میان تعداد زوجی از قاب‌ها مشابه نمونه قبلی است.

تصویر ۱۶. موزه دولتی برلین، مأخذ: Golombek, 2003, 259; Fig. 8.

دورتادور لبه این بشقاب، ابیاتی بدین صورت تحریر شده است:

این صحن همیشه پر ز نعمت بادا

دایم بمیان اهل صحبت بادا

هرگز نشود نعمت ازین صحن تهی

هرکس که خوار آد تنش بصحت بادا

این بشقاب دارای زمینه سفید با تزئیناتی به رنگ سیاه، آبی، سبز، زرد و قرمز است. کل بشقاب به سه دایره تودرتو تقسیم شده است و دایره وسط نیم‌تنه مردی که میوه‌ای را به دهان خود نزدیک کرده و دستاری الوان و راه‌راه بر سر دارد را در بر گرفته است. شیوه اجرای قاب‌های قوسی تزئینی که مصرع‌های کتیبه‌ها را دربرمی‌گیرند در این نمونه نیز به‌کار گرفته شده است.

تصویر ۱۶

ظرف دهانه‌باز (نمکدان)، آبی کبالت با دورگیری سیاه مایل به خاکستری؛ تاریخ ساخت: ۱۰۳۷ هجری؛ محل ساخت: کرمان؛ محل نگهداری: موزه دولتی برلین
بر سطح خارجی این ظرف اشعاری با خط نستعلیق به نگارش درآمده است:

با هرکه نمک خوری نمکدان مشکن

ز نهار بیار عهد و پیمان مشکن

این بیت از شاعری ناشناس، یادآور ضرب‌المثل «هر جا که (جایی که) نمک خوری نمکدان مشکن» است (حبله‌رودی، ۱۳۸۸: ۳۸۵، ۱۲۰؛ خزمی، ۱۳۷۶: ۳۳۷). ظرف دارای دهانه‌ای باز است و بدنه آن با نقوش برگ و صخره و پرند به رنگ آبی کبالت منقش شده است. بیت مورد استفاده که به کاربرد ظرف اشاره دارد در میان قاب‌هایی مجزا گردن ظرف را مزین کرده است.

تصویر ۱۷. موزه سلطنتی اونتاریو، شماره 2000.48.1

تصویر ۱۹

بشقاب آبی و سفید؛ تاریخ ساخت: ۱۱۰۹ ق؛ محل ساخت: کرمان؛ محل نگهداری: موزه بریتانیا
در لبه بشقاب اشعاری به خط نستعلیق از شاعری ناشناس نگاشته شده و همچون نمونه پیشین عبارات موزون و مقفای «از مال حلال»، «از جمع کمال»، «هم در مه و سال» و «از درد و وبال» به ترتیب در انتهای هر مصرع آمده است. پیوستگی معنایی این عبارات با هر مصرع، ترکیبات زیبایی را رقم زده است.
این قاب همیشه پر ز نعمت بادا / از مال حلال / دایم بمیان اهل دولت بادا / از جمع کمال / هرگز نشود نعمت از این قاب تهی / هم در مه و سال / هرکس که خورد تنش بصحت بادا / از درد و وبال / در مرکز بشقاب سه گروه از بوته‌ها، مانند جزیره‌هایی عجیب به شکل برگ نخل یا پَر، تصویر شدند. اثری از ابرهای موج بر فراز بخش مرکزی دیده می‌شود. در مرکز ظرف مجموعه‌ای از علائم X مانند در شکل یک مثلث با یک برآمدگی روی رأس آن نقش شده که احتمالاً به عنوان علامت سفالگر به کار رفته است. در دو سوی چپ و راست قاب داخلی، دسته‌هایی از خطوط عمودی و افقی دیده می‌شود که ممکن است بقایای سازه‌های معماری رایج بر روی ظروف آبی و سفید چینی باشند. کتیبه همانند نمونه پیشین، با رنگ سفید بر زمینه سیاه نوشته شده است (Canby, 1999: 172). همچون نمونه پیشین اشعار، عبارات مقفا و تاریخ ساخت به صورت مدور و محیط بر تزیینات کف ظرف، این بار در ۱۰ قاب تزیینی و بدون توجه به ابتدا و انتهای مصرع‌ها به اجرا درآمده است.

تصویر ۲۰

بشقاب سلادون؛ تاریخ ساخت: سده ۹ ق، محل ساخت: چین؛ محل نگارش ثانویه کتیبه: ایران؛ تاریخ نگارش کتیبه: سده‌های ۱۰ و ۱۱ ق؛ محل نگهداری: مجموعه دیوید بر سطح داخلی این بشقاب، یک رباعی از ابوسعید ابوالخیرا (پایگاه اینترنتی گنجور «ابوسعید ابوالخیر» رباعیات «رباعی شماره ۳۳۰») به خط نستعلیق و به فاصله یک یا دو سده پس از ساخت ظرف نگاشته شده است.
شاهان ز کرم بر من درویش نگر
بر حال من خسته و دلریش نگر
هرچند نیم لایق بخشایش تو
بر من منگر بر کرم خویش نگر
مصرع‌های چهارگانه این رباعی در چهار قاب قوسی ۹۰ درجه بر سطح داخلی بدنه مقعر ظرف سازمان‌دهی شده‌اند و برخلاف دیگر نمونه‌ها، جهت کتیبه رو به بیرون است و نه مرکز ظرف. نکته قابل توجه پیرامون این نمونه، رعایت تمایزات حروف (چ و گ) است که با توجه به تاریخ نگارش کتیبه می‌تواند در شناخت سیر تحولات رسم‌الخط فارسی مورد استفاده قرار گیرد.

تحلیل شکلی و محتوایی کتیبه‌ها (جدول ۱)

کتیبه‌های سفالینه‌های مورد بررسی از دو منظر شکلی و محتوایی قابل بررسی هستند. رویکرد شکلی به نوع خط، نگارش حروف، ترکیب بندی و اشتباهات نوشتاری کتیبه‌ها معطوف بوده و در رویکرد محتوایی مفاهیم اشعار و کلمات مورد نظر قرار می‌گیرد.
از نظر محتوایی استفاده از اشعاری شامل کلماتی که به نوعی بر شکل ظرف یا کاربرد آن اشاره دارند قابل توجه

تصویر ۱۹. موزه بریتانیا، شماره ۱۸۹۶، ۰۶۲۶، ۵

تصویر ۱۸، موزه بریتانیا، شماره G 308.

است، چنان‌که کلمات قدح (تصویر ۲)، صحن (تصاویر ۳، ۴، ۵، ۱۵)، طبق (تصویر ۱۰)، قاب (۱۷، ۱۸، ۱۹) و کوزه (تصویر ۱۴) به‌طور مستقیم بر شکل ظرف و کلمات مزعفر و حلوائی عسل (تصویر ۷)، عطار و بوی خوش (تصویر ۱۳) و نمکدان (تصویر ۱۶) بر کاربرد ظرف دلالت می‌کند. در برخی موارد نیز ترکیباتی چون «صراحی می» یا «صراحی‌دار خون» (تصویر ۱۱) یا استفاده توأمان از کلمات «آش» و «صحن» (تصویر ۱)، به‌طور همزمان بر شکل و کاربرد ظرف اشارت دارد. در نمونه‌های معدودی نیز اشاره کلمات چندان دقیق به نظر نمی‌رسد، چنان‌که کاربرد کلمات «جام» و «باده» (تصویر ۱۲) و «نمکدان» (تصویر ۹) بر روی بشقاب نه شکل ظرف را نشان می‌دهند و نه کاربرد اصلی ظرف را، چه آن‌که بشقاب نه مناسب نوشیدن می‌است و نه نگهداری نمک. با این حال این اشعار نیز به‌نوعی متضمن کلماتی هستند که ظرف و خوردن یا نوشیدن را در یاد می‌آورند (مانند هم‌نشینی «جام» و «باده»، «نمکدان» و «جگرخواری»). در مجموع در متن اشعار ۱۷ قطعه از ۲۰ ظرف مورد مطالعه معادل ۸۵ درصد از کل مجموعه، نام نوعی ظرف یا نوعی خوردنی یا آشامیدنی وجود دارد. این امر نشان می‌دهد که اگرچه ابیات احتمالاً از میان مجموعه اشعار و گلچین‌های ادبی انتخاب می‌شدند (Blair, 2008: 163-164) اما گزینش ابیات تا حدود زیادی هدفمند بوده است. نکته دیگر در این میان تغییر واژگان مرتبط با فرم به‌دلخواه شاعر و متناسب با شکل ظرف است، چنان‌که در نمونه ۱۷ «قاب»، به‌فراخور فرم ظرف، جایگزین کلمه «جام» در شعر اصلی شده است. موارد زیادی از جایگزینی نام‌های «طبق»، «قدح» و «کاسه» و ... با یکدیگر بر روی اشعار سفالینه‌های کتیبه‌دار دوران اسلامی دیده می‌شود (Blair, 2008: 165).

موضوع مهم دیگر استفاده از ابیات، عبارات مقفی یا کلمات منفرد با مضمون دعای خیر بر روی این نمونه‌هاست. در دوران اسلامی طلب خیر و برکت برای صاحب ظرف ابتدا بر روی پیه‌سوزهای سفالی اموی و عباسی (Ha- dad & Khamis, 1998: 71, no. 11; Amr, 1988 سفال‌های زرین‌فام اولیه (Watson, 2004: 189, 195)، و ظروف لعاب

مات سفید عباسی (Morgan, 1994a: 42, no. 30) و اندکی بعد بر روی سفالینه‌های منقوش گلابه‌ای سامانی با عباراتی چون «البرکة لصاحبه» یا تکرار کلمه «برکه» رواج فراوان یافت (ویلیکینسون، 1994b: 80, no. 69, 70). این رویکرد در سده‌های بعد نیز همچنان ادامه داشت با این تفاوت که طلب خیر، علاوه بر کلمات یا عبارات کوتاه عربی، در قالب شعر بر روی سفالینه‌ها متداول‌تر شد (Blair, 2008: 164-165). در میان نمونه‌های مورد مطالعه در این پژوهش، در یک مورد با استفاده از مضمون شعر (تصویر ۱۵)، در دو مورد تنها با استفاده از عبارات مقفی (تصاویر ۵ و ۶)، در دو نمونه با ترکیب شعر و عبارات مقفی (تصاویر ۱۸ و ۱۹) و در یک ظرف با استفاده از تک‌واژه «دولت»؟ (تصویر ۸) طلب خیر انجام پذیرفته است. در یک مورد نیز (تصویر ۱۱) در قالب یک بیت، عاقبت خیر به‌صورت عام (برای همه رندان) و در نمونه‌ای دیگر (تصویر ۲۰) بخشایش و عنایت در قالب یک رباعی درخواست شده است. در مجموع، بر روی ۴۰ درصد از ظروف مورد مطالعه، شکلی از دعا یا طلب خیر (در قالب شادی، دولت، نعمت، صحت، سعادت، عاقبت خیر و ...) وجود دارد.

بررسی کتیبه‌های سفالینه‌های این دوران از نظر شناخت تطور نگارش حروف مختص فارسی (گ، چ، پ، ژ) در خوشنویسی نیز بسیار راهگشاست، آن‌چنان‌که شواهد نشان می‌دهند نویسندگان ایرانی از همان سده‌های نخستین اسلامی در نگارش برای حروف فارسی (چ، پ، ژ) با سه نقطه و برای حرف (گ) با دو یا سه نقطه نسبت به حروف عربی تمایز ایجاد می‌کردند؛ اما پس از قرن پنجم هجری، به‌مرور و با رعایت نکردن این تمایزات از سوی کاتبان، این تمایزات در سده‌های ششم و هفتم هجری تا اندازه زیادی از میان رفت و این حروف در موارد بسیاری به‌صورت عربی (ک، ج، ب، ز) نگاشته می‌شدند. اگرچه در سده یازدهم هجری اصلاحاتی در خط ایجاد شد و خطاطان و کاتبان تمییز حروف (چ، پ، ژ) را رعایت می‌کردند (متینی، ۱۳۴۶: ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸، ۱۶۳۹، ۱۶۴۰، ۱۶۴۱، ۱۶۴۲، ۱۶۴۳، ۱۶۴۴، ۱۶۴۵، ۱۶۴۶، ۱۶۴۷، ۱۶۴۸، ۱۶۴۹، ۱۶۵۰، ۱۶۵۱، ۱۶۵۲، ۱۶۵۳، ۱۶۵۴، ۱۶۵۵، ۱۶۵۶، ۱۶۵۷، ۱۶۵۸، ۱۶۵۹، ۱۶۶۰، ۱۶۶۱، ۱۶۶۲، ۱۶۶۳، ۱۶۶۴، ۱۶۶۵، ۱۶۶۶، ۱۶۶۷، ۱۶۶۸، ۱۶۶۹، ۱۶۷۰، ۱۶۷۱، ۱۶۷۲، ۱۶۷۳، ۱۶۷۴، ۱۶۷۵، ۱۶۷۶، ۱۶۷۷، ۱۶۷۸، ۱۶۷۹، ۱۶۸۰، ۱۶۸۱، ۱۶۸۲، ۱۶۸۳، ۱۶۸۴، ۱۶۸۵، ۱۶۸۶، ۱۶۸۷، ۱۶۸۸، ۱۶۸۹، ۱۶۹۰، ۱۶۹۱، ۱۶۹۲، ۱۶۹۳، ۱۶۹۴، ۱۶۹۵، ۱۶۹۶، ۱۶۹۷، ۱۶۹۸، ۱۶۹۹، ۱۷۰۰، ۱۷۰۱، ۱۷۰۲، ۱۷۰۳، ۱۷۰۴، ۱۷۰۵، ۱۷۰۶، ۱۷۰۷، ۱۷۰۸، ۱۷۰۹، ۱۷۱۰، ۱۷۱۱، ۱۷۱۲، ۱۷۱۳، ۱۷۱۴، ۱۷۱۵، ۱۷۱۶، ۱۷۱۷، ۱۷۱۸، ۱۷۱۹، ۱۷۲۰، ۱۷۲۱، ۱۷۲۲، ۱۷۲۳، ۱۷۲۴، ۱۷۲۵، ۱۷۲۶، ۱۷۲۷، ۱۷۲۸، ۱۷۲۹، ۱۷۳۰، ۱۷۳۱، ۱۷۳۲، ۱۷۳۳، ۱۷۳۴، ۱۷۳۵، ۱۷۳۶، ۱۷۳۷، ۱۷۳۸، ۱۷۳۹، ۱۷۴۰، ۱۷۴۱، ۱۷۴۲، ۱۷۴۳، ۱۷۴۴، ۱۷۴۵، ۱۷۴۶، ۱۷۴۷، ۱۷۴۸، ۱۷۴۹، ۱۷۵۰، ۱۷۵۱، ۱۷۵۲، ۱۷۵۳، ۱۷۵۴، ۱۷۵۵، ۱۷۵۶، ۱۷۵۷، ۱۷۵۸، ۱۷۵۹، ۱۷۶۰، ۱۷۶۱، ۱۷۶۲، ۱۷۶۳، ۱۷۶۴، ۱۷۶۵، ۱۷۶۶، ۱۷۶۷، ۱۷۶۸، ۱۷۶۹، ۱۷۷۰، ۱۷۷۱، ۱۷۷۲، ۱۷۷۳، ۱۷۷۴، ۱۷۷۵، ۱۷۷۶، ۱۷۷۷، ۱۷۷۸، ۱۷۷۹، ۱۷۸۰، ۱۷۸۱، ۱۷۸۲، ۱۷۸۳، ۱۷۸۴، ۱۷۸۵، ۱۷۸۶، ۱۷۸۷، ۱۷۸۸، ۱۷۸۹، ۱۷۹۰، ۱۷۹۱، ۱۷۹۲، ۱۷۹۳، ۱۷۹۴، ۱۷۹۵، ۱۷۹۶، ۱۷۹۷، ۱۷۹۸، ۱۷۹۹، ۱۸۰۰، ۱۸۰۱، ۱۸۰۲، ۱۸۰۳، ۱۸۰۴، ۱۸۰۵، ۱۸۰۶، ۱۸۰۷، ۱۸۰۸، ۱۸۰۹، ۱۸۱۰، ۱۸۱۱، ۱۸۱۲، ۱۸۱۳، ۱۸۱۴، ۱۸۱۵، ۱۸۱۶، ۱۸۱۷، ۱۸۱۸، ۱۸۱۹، ۱۸۲۰، ۱۸۲۱، ۱۸۲۲، ۱۸۲۳، ۱۸۲۴، ۱۸۲۵، ۱۸۲۶، ۱۸۲۷، ۱۸۲۸، ۱۸۲۹، ۱۸۳۰، ۱۸۳۱، ۱۸۳۲، ۱۸۳۳، ۱۸۳۴، ۱۸۳۵، ۱۸۳۶، ۱۸۳۷، ۱۸۳۸، ۱۸۳۹، ۱۸۴۰، ۱۸۴۱، ۱۸۴۲، ۱۸۴۳، ۱۸۴۴، ۱۸۴۵، ۱۸۴۶، ۱۸۴۷، ۱۸۴۸، ۱۸۴۹، ۱۸۵۰، ۱۸۵۱، ۱۸۵۲، ۱۸۵۳، ۱۸۵۴، ۱۸۵۵، ۱۸۵۶، ۱۸۵۷، ۱۸۵۸، ۱۸۵۹، ۱۸۶۰، ۱۸۶۱، ۱۸۶۲، ۱۸۶۳، ۱۸۶۴، ۱۸۶۵، ۱۸۶۶، ۱۸۶۷، ۱۸۶۸، ۱۸۶۹، ۱۸۷۰، ۱۸۷۱، ۱۸۷۲، ۱۸۷۳، ۱۸۷۴، ۱۸۷۵، ۱۸۷۶، ۱۸۷۷، ۱۸۷۸، ۱۸۷۹، ۱۸۸۰، ۱۸۸۱، ۱۸۸۲، ۱۸۸۳، ۱۸۸۴، ۱۸۸۵، ۱۸۸۶، ۱۸۸۷، ۱۸۸۸، ۱۸۸۹، ۱۸۹۰، ۱۸۹۱، ۱۸۹۲، ۱۸۹۳، ۱۸۹۴، ۱۸۹۵، ۱۸۹۶، ۱۸۹۷، ۱۸۹۸، ۱۸۹۹، ۱۹۰۰، ۱۹۰۱، ۱۹۰۲، ۱۹۰۳، ۱۹۰۴، ۱۹۰۵، ۱۹۰۶، ۱۹۰۷، ۱۹۰۸، ۱۹۰۹، ۱۹۱۰، ۱۹۱۱، ۱۹۱۲، ۱۹۱۳، ۱۹۱۴، ۱۹۱۵، ۱۹۱۶، ۱۹۱۷، ۱۹۱۸، ۱۹۱۹، ۱۹۲۰، ۱۹۲۱، ۱۹۲۲، ۱۹۲۳، ۱۹۲۴، ۱۹۲۵، ۱۹۲۶، ۱۹۲۷، ۱۹۲۸، ۱۹۲۹، ۱۹۳۰، ۱۹۳۱، ۱۹۳۲، ۱۹۳۳، ۱۹۳۴، ۱۹۳۵، ۱۹۳۶، ۱۹۳۷، ۱۹۳۸، ۱۹۳۹، ۱۹۴۰، ۱۹۴۱، ۱۹۴۲، ۱۹۴۳، ۱۹۴۴، ۱۹۴۵، ۱۹۴۶، ۱۹۴۷، ۱۹۴۸، ۱۹۴۹، ۱۹۵۰، ۱۹۵۱، ۱۹۵۲، ۱۹۵۳، ۱۹۵۴، ۱۹۵۵، ۱۹۵۶، ۱۹۵۷، ۱۹۵۸، ۱۹۵۹، ۱۹۶۰، ۱۹۶۱، ۱۹۶۲، ۱۹۶۳، ۱۹۶۴، ۱۹۶۵، ۱۹۶۶، ۱۹۶۷، ۱۹۶۸، ۱۹۶۹، ۱۹۷۰، ۱۹۷۱، ۱۹۷۲، ۱۹۷۳، ۱۹۷۴، ۱۹۷۵، ۱۹۷۶، ۱۹۷۷، ۱۹۷۸، ۱۹۷۹، ۱۹۸۰، ۱۹۸۱، ۱۹۸۲، ۱۹۸۳، ۱۹۸۴، ۱۹۸۵، ۱۹۸۶، ۱۹۸۷، ۱۹۸۸، ۱۹۸۹، ۱۹۹۰، ۱۹۹۱، ۱۹۹۲، ۱۹۹۳، ۱۹۹۴، ۱۹۹۵، ۱۹۹۶، ۱۹۹۷، ۱۹۹۸، ۱۹۹۹، ۲۰۰۰، ۲۰۰۱، ۲۰۰۲، ۲۰۰۳، ۲۰۰۴، ۲۰۰۵، ۲۰۰۶، ۲۰۰۷، ۲۰۰۸، ۲۰۰۹، ۲۰۱۰، ۲۰۱۱، ۲۰۱۲، ۲۰۱۳، ۲۰۱۴، ۲۰۱۵، ۲۰۱۶، ۲۰۱۷، ۲۰۱۸، ۲۰۱۹، ۲۰۲۰، ۲۰۲۱، ۲۰۲۲، ۲۰۲۳، ۲۰۲۴، ۲۰۲۵، ۲۰۲۶، ۲۰۲۷، ۲۰۲۸، ۲۰۲۹، ۲۰۳۰، ۲۰۳۱، ۲۰۳۲، ۲۰۳۳، ۲۰۳۴، ۲۰۳۵، ۲۰۳۶، ۲۰۳۷، ۲۰۳۸، ۲۰۳۹، ۲۰۴۰، ۲۰۴۱، ۲۰۴۲، ۲۰۴۳، ۲۰۴۴، ۲۰۴۵، ۲۰۴۶، ۲۰۴۷، ۲۰۴۸، ۲۰۴۹، ۲۰۵۰، ۲۰۵۱، ۲۰۵۲، ۲۰۵۳، ۲۰۵۴، ۲۰۵۵، ۲۰۵۶، ۲۰۵۷، ۲۰۵۸، ۲۰۵۹، ۲۰۶۰، ۲۰۶۱، ۲۰۶۲، ۲۰۶۳، ۲۰۶۴، ۲۰۶۵، ۲۰۶۶، ۲۰۶۷، ۲۰۶۸، ۲۰۶۹، ۲۰۷۰، ۲۰۷۱، ۲۰۷۲، ۲۰۷۳، ۲۰۷۴، ۲۰۷۵، ۲۰۷۶، ۲۰۷۷، ۲۰۷۸، ۲۰۷۹، ۲۰۸۰، ۲۰۸۱، ۲۰۸۲، ۲۰۸۳، ۲۰۸۴، ۲۰۸۵، ۲۰۸۶، ۲۰۸۷، ۲۰۸۸، ۲۰۸۹، ۲۰۹۰، ۲۰۹۱، ۲۰۹۲، ۲۰۹۳، ۲۰۹۴، ۲۰۹۵، ۲۰۹۶، ۲۰۹۷، ۲۰۹۸، ۲۰۹۹، ۲۱۰۰، ۲۱۰۱، ۲۱۰۲، ۲۱۰۳، ۲۱۰۴، ۲۱۰۵، ۲۱۰۶، ۲۱۰۷، ۲۱۰۸، ۲۱۰۹، ۲۱۱۰، ۲۱۱۱، ۲۱۱۲، ۲۱۱۳، ۲۱۱۴، ۲۱۱۵، ۲۱۱۶، ۲۱۱۷، ۲۱۱۸، ۲۱۱۹، ۲۱۲۰، ۲۱۲۱، ۲۱۲۲، ۲۱۲۳، ۲۱۲۴، ۲۱۲۵، ۲۱۲۶، ۲۱۲۷، ۲۱۲۸، ۲۱۲۹، ۲۱۳۰، ۲۱۳۱، ۲۱۳۲، ۲۱۳۳، ۲۱۳۴، ۲۱۳۵، ۲۱۳۶، ۲۱۳۷، ۲۱۳۸، ۲۱۳۹، ۲۱۴۰، ۲۱۴۱، ۲۱۴۲، ۲۱۴۳، ۲۱۴۴، ۲۱۴۵، ۲۱۴۶، ۲۱۴۷، ۲۱۴۸، ۲۱۴۹، ۲۱۵۰، ۲۱۵۱، ۲۱۵۲، ۲۱۵۳، ۲۱۵۴، ۲۱۵۵، ۲۱۵۶، ۲۱۵۷، ۲۱۵۸، ۲۱۵۹، ۲۱۶۰، ۲۱۶۱، ۲۱۶۲، ۲۱۶۳، ۲۱۶۴، ۲۱۶۵، ۲۱۶۶، ۲۱۶۷، ۲۱۶۸، ۲۱۶۹، ۲۱۷۰، ۲۱۷۱، ۲۱۷۲، ۲۱۷۳، ۲۱۷۴، ۲۱۷۵، ۲۱۷۶، ۲۱۷۷، ۲۱۷۸، ۲۱۷۹، ۲۱۸۰، ۲۱۸۱، ۲۱۸۲، ۲۱۸۳، ۲۱۸۴، ۲۱۸۵، ۲۱۸۶، ۲۱۸۷، ۲۱۸۸، ۲۱۸۹، ۲۱۹۰، ۲۱۹۱، ۲۱۹۲، ۲۱۹۳، ۲۱۹۴، ۲۱۹۵، ۲۱۹۶، ۲۱۹۷، ۲۱۹۸، ۲۱۹۹، ۲۲۰۰، ۲۲۰۱، ۲۲۰۲، ۲۲۰۳، ۲۲۰۴، ۲۲۰۵، ۲۲۰۶، ۲۲۰۷، ۲۲۰۸، ۲۲۰۹، ۲۲۱۰، ۲۲۱۱، ۲۲۱۲، ۲۲۱۳، ۲۲۱۴، ۲۲۱۵، ۲۲۱۶، ۲۲۱۷، ۲۲۱۸، ۲۲۱۹، ۲۲۲۰، ۲۲۲۱، ۲۲۲۲، ۲۲۲۳، ۲۲۲۴، ۲۲۲۵، ۲۲۲۶، ۲۲۲۷، ۲۲۲۸، ۲۲۲۹، ۲۲۳۰، ۲۲۳۱، ۲۲۳۲، ۲۲۳۳، ۲۲۳۴، ۲۲۳۵، ۲۲۳۶، ۲۲۳۷، ۲۲۳۸، ۲۲۳۹، ۲۲۴۰، ۲۲۴۱، ۲۲۴۲، ۲۲۴۳، ۲۲۴۴، ۲۲۴۵، ۲۲۴۶، ۲۲۴۷، ۲۲۴۸، ۲۲۴۹، ۲۲۵۰، ۲۲۵۱، ۲۲۵۲، ۲۲۵۳، ۲۲۵۴، ۲۲۵۵، ۲۲۵۶، ۲۲۵۷، ۲۲۵۸، ۲۲۵۹، ۲۲۶۰، ۲۲۶۱، ۲۲۶۲، ۲۲۶۳، ۲۲۶۴، ۲۲۶۵، ۲۲۶۶، ۲۲۶۷، ۲۲۶۸، ۲۲۶۹، ۲۲۷۰، ۲۲۷۱، ۲۲۷۲، ۲۲۷۳، ۲۲۷۴، ۲۲۷۵، ۲۲۷۶، ۲۲۷۷، ۲۲۷۸، ۲۲۷۹، ۲۲۸۰، ۲۲۸۱، ۲۲۸۲، ۲۲۸۳، ۲۲۸۴، ۲۲۸۵، ۲۲۸۶، ۲۲۸۷، ۲۲۸۸، ۲۲۸۹، ۲۲۹۰، ۲۲۹۱، ۲۲۹۲، ۲۲۹۳، ۲۲۹۴، ۲۲۹۵، ۲۲۹۶، ۲۲۹۷، ۲۲۹۸، ۲۲۹۹، ۲۳۰۰، ۲۳۰۱، ۲۳۰۲، ۲۳۰۳، ۲۳۰۴، ۲۳۰۵، ۲۳۰۶، ۲۳۰۷، ۲۳۰۸، ۲۳۰۹، ۲۳۱۰، ۲۳۱۱، ۲۳۱۲، ۲۳۱۳، ۲۳۱۴، ۲۳۱۵، ۲۳۱۶، ۲۳۱۷، ۲۳۱۸، ۲۳۱۹، ۲۳۲۰، ۲۳۲۱، ۲۳۲۲، ۲۳۲۳، ۲۳۲۴، ۲۳۲۵، ۲۳۲۶، ۲۳۲۷، ۲۳۲۸، ۲۳۲۹، ۲۳۳۰، ۲۳۳۱، ۲۳۳۲، ۲۳۳۳، ۲۳۳۴، ۲۳۳۵، ۲۳۳۶، ۲۳۳۷، ۲۳۳۸، ۲۳۳۹، ۲۳۴۰، ۲۳۴۱، ۲۳۴۲، ۲۳۴۳، ۲۳۴۴، ۲۳۴۵، ۲۳۴۶، ۲۳۴۷، ۲۳۴۸، ۲۳۴۹، ۲۳۵۰، ۲۳۵۱، ۲۳۵۲، ۲۳۵۳، ۲۳۵۴، ۲۳۵۵، ۲۳۵۶، ۲۳۵۷، ۲۳۵۸، ۲۳۵۹، ۲۳۶۰، ۲۳۶۱، ۲۳۶۲، ۲۳۶۳، ۲۳۶۴، ۲۳۶۵، ۲۳۶۶، ۲۳۶۷، ۲۳۶۸، ۲۳۶۹، ۲۳۷۰، ۲۳۷۱، ۲۳۷۲، ۲۳۷۳، ۲۳۷۴، ۲۳۷۵، ۲۳۷۶، ۲۳۷۷، ۲۳۷۸، ۲۳۷۹، ۲۳۸۰، ۲۳۸۱، ۲۳۸۲، ۲۳۸۳، ۲۳۸۴، ۲۳۸۵، ۲۳۸۶، ۲۳۸۷، ۲۳۸۸، ۲۳۸۹، ۲۳۹۰، ۲۳۹۱، ۲۳۹۲، ۲۳۹۳،

تصویر ۲۰. مجموعه دیوید، شماره 6/1978 Inv. nr.

کاشی می‌نگاشته است (قوچانی، ۱۳۷۱: ۲۴-۱۷). یکی از این قرائن که در تعدادی از نمونه‌های حاضر نیز دیده می‌شود اشتباهات نگارشی است که می‌تواند ناشی از تفاوت تلفظ با شکل نوشتاری کلمه (تصویر ۳)، عدم آگاهی سفالگر از شکل صحیح نگارش کلمه دارای حروف هم‌صدا در الفبای فارسی (تصویر ۸) و یا اشتباه شنیداری سفالگر (تصاویر ۲، ۱۱، ۱۳، ۱۴) باشد.

از میان ۲۰ سفال مورد مطالعه، شاعر تمامی یا بخشی از اشعار ۱۴ سفال مورد شناسایی قرار گرفت. بررسی فاصله زمانی حیات این شعرا با تاریخ ساخت سفالینه‌ها حاکی از آن است که سفالگران بیشتر از اشعار شاعرانی با فاصله زمانی نه‌چندان زیاد (از هم‌عصر سفالگر تا دو سده پیش از آن) بهره برده‌اند. در این میان اشعار حافظ بر روی پنج ظرف مورد استفاده قرار گرفته (تصاویر ۲، ۳، ۴، ۵ و ۱۲) و از اشعار بسحاق اطعمه (تصویر ۷)، شاه نعمت‌الله ولی (تصویر ۸)، امیر خسرو دهلوی (تصویر ۹)، جامی (تصویر ۱۰) و بیانی کرمانی (تصویر ۱۱) هر کدام بر روی یک ظرف استفاده شده است. از سروده‌های شاعرانی با فاصله زمانی بیشتر از دو سده نیز بر روی سه ظرف رباعیاتی از خیام (تصاویر ۱۴ و ۱۷) و ابوسعید ابوالخیر (تصویر ۲۰) و تکبیتی از عطار (تصویر ۱۳) دیده می‌شود. از طرفی به نظر می‌رسد که در هر دوره نگارش بیت یا ابیاتی خاص بر روی سفالینه‌ها رواج بیشتری می‌یافته است. اگرچه شواهد موجود برای تأیید این فرضیه کافی به نظر نمی‌رسد اما تکرار یک بیت از حافظ بر روی نیمی از نمونه‌های مورد مطالعه متعلق به سده نهم هجری (تصاویر ۳، ۴ و ۵) یا تکرار یک بیت از شاعری ناشناس بر روی سه نمونه از پنج ظرف متعلق به سده یازدهم هجری (تصاویر ۱۵، ۱۸ و ۱۹)، احتمال صحت این فرضیه را قوت می‌بخشد. در نهایت استفاده از خط نستعلیق در قالب نمونه‌ها جایگزینی این خط به جای خطوطی چون ثلث را در تزیین سفالینه‌ها از نیمه دوم سده هشتم هجری به بعد تأیید می‌کند.

اوایل سده دوازدهم هجری یعنی پس از اعمال اصلاحات در رسم‌الخط نیز عدم رعایت این تمایزات همچنان رایج بوده است، چنان‌که در نمونه‌هایی که حروف (گ، چ، پ، ژ) در آن‌ها به کار رفته (تصاویر ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۷، ۱۸، ۱۹ و ۲۰) به‌جز نمونه‌های شماره ۵ (حرف چ) و ۱۵ (حرف پ) و ۲۰ (حروف چ و گ)، در دیگر کتیبه‌ها نشانه‌های تمایز این حروف اعمال نشده است. در عین حال، رسم‌الخط کتیبه طرف شماره ۲۰ نشان می‌دهد، علی‌رغم نظری که افزوده شدن سرکش کوچک گاف را مربوط به بعد از مشروطه می‌داند (فضایی، ۱۳۶۲: ۴۴۷)، این علامت پیش از این دوران نیز در رسم‌الخط رایج مورد استفاده بوده است.

از لحاظ ترکیب‌بندی و انتظام کتیبه‌ها نیز چندین نکته درخور توجه است. نخست آنکه کتیبه تمامی ظروف دهان‌باز همچون کاسه و بشقاب‌ها که در سطح درونی آنها تحریر شده است به‌صورت یک یا دو نوار مدور بر روی لبه، بدنه مقعر یا کف ظرف تنظیم شده است و برخلاف برخی از سفالینه‌های سده‌های پیشین (همچون نمونه‌هایی از سفالینه‌های کتیبه‌دار سامانی، سفالینه‌های عاب مات عباسی و نمونه‌هایی از سفالینه‌های نقاشی زیر لعاب و زرین‌فام سده‌های ششم و هفتم هجری)، هیچ‌گونه ترکیب شعاعی در کتیبه‌های ظروف مورد مطالعه دیده نمی‌شود (نمونه‌های ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۲، ۱۵، ۱۷، ۱۸، ۱۹ و ۲۰). از سوی دیگر تمامی کتیبه‌های داخلی ظروف به‌سمت مرکز نگاشته شده است، بدین معنی که سمت بالای حروف تمامی کتیبه‌ها به سوی مرکز ظرف قرار دارد. این موضوع در مورد کتیبه‌های متشکل از دو نوار مدور تودرتو نیز رعایت شده است.^۱

چگونگی دسترسی سفالگر به اشعار در حین نگارش آنها بر سفال نیز از مسائلی است که مورد توجه پژوهشگران این حوزه قرار گرفته است. قوچانی با توجه به شواهد متعدد نشان می‌دهد که شخصی غیر از سفالگر یا کاشی‌کار اشعار را از روی دیوان یا مجموعه اشعار می‌خوانده و هنرمند آنچه می‌شنیده را بر روی سفال یا

۱. در سفالینه‌های کتیبه‌دار پیش از تیموری، نه‌تنها برخی از کتیبه‌های بدنه داخلی ظرف رو به بیرون نگاشته می‌شدند، بلکه به‌عنوان مثال در مورد کتیبه‌های متشکل از دو یا چند نوار مدور تودرتو متعلق به سفالینه‌های زرین‌فام سده‌های ششم و هفتم هجری، ممکن بود هر یک از ردیف‌ها برخلاف دیگری به سمت داخل یا خارج نگاشته شود؛ شیوه‌ای که احتمالاً برای دستیابی به نوعی تعادل و توازن در تزئینات ظرف مورد استفاده قرار می‌گرفته است.

جدول ۱. مشخصات سفال‌های مورد مطالعه و کتیبه‌های آنها

منبع تصویر	محل نگهداری	محل ساخت یا کشف	وجود وندگی وندگی خیر	کتیبه اشاره به شکل ظرف یا کاربرد در کتیبه	تقسیم‌بندی (علاوه بر کتیبه)				نام شاعر	تاریخ ساخت (ق.ه)	گونه	شکل ظرف	شماره
					سفال	سفال	سفال	سفال					
Metropolitan Museum of Art, No: 1970.28	موزه متروپولیتن	ایران		✓		*	*	ناشناس	۷۷۹	نقاشی زیر لعاب	بشقاب	۱	
Bagherzadeh, 1978, Fig. 160	موزه ایران باستان	آذربایجان		✓		*	*	حافظ	اواسط قرن نهم	کویاچه	کاسه	۲	
Golombek, 1996, 210; Fig. 51	موزه ملی هنرهای شرقی، رم	نیشابور		✓		*	*	حافظ	۸۳۳	کویاچه، نوع ظلم سیاه	بشقاب	۳	
Golombek, 1996, 243; Colour Pl. Ila	موزه ارمیتاژ	مشهد		✓		*	*	حافظ	۸۷۸	آبی و سفید	بشقاب	۴	
Walters Art Museum, No: 48.1031	موزه هنر والترز، بالتیمور	نیشابور	✓	✓		*	*	حافظ	۸۸۵	کویاچه، نوع ظلم سیاه	بشقاب	۵	
مجموعه ۸۳۸۷، تصاویر ۹۷	موزه سیناغی، گرچستان	ققاز (محل کشف)	✓	✓		*	*	ناشناس	سده نهم	کویاچه	بشقاب	۶	
Golombek, ۱۹۹۶, ۲۳۶; Fig. ۷۱	موزه ارمیتاژ	تبریز	✓	✓		*	*	سبحان اطمه	سده نهم	آبی و سفید	بشقاب	۷	
Victoria and Albert Museum, No: 552-1905	موزه ویکتوریا و آلبرت	کویاچه (محل کشف)	✓	✓		*	*	شاه نعمت‌الله زلی	۹۰۵ - ۹۵۵	کویاچه	بشقاب	۸	
Haddom, 2011, 68; Fig. 1-2	موزه بیرجند	بیرجند (محل کشف)	✓	✓		*	*	امیر خسرو دهلوی	۹۲۵	آبی و سفید	کاسه	۹	
Middle Eastern Culture Center in Japan, No. 11820- 75	مرکز فرهنگی خاورمیانه در ژاپن	نیشابور	✓	✓		*	*	بیت اول جاسی؛ بیت دوم شاعر ناشناس	۹۲۹	آبی و سفید	بشقاب	۱۰	
Victoria and Albert Museum, No: C. 1973-1910	موزه ویکتوریا و آلبرت	کرمان	✓	✓		*	*	شعر روی؛ شاعر ناشناس؛ شعر پشت؛ بانی کرمانی	۹۳۰	آبی و سفید	قلمبه	۱۱	
Victoria and Albert Museum, No: 564-1905	موزه ویکتوریا و آلبرت	احتمالاً تبریز	✓	✓		*	*	حافظ	۹۰۵ - ۹۸۲	آبی و سفید	بشقاب	۱۲	
Carswell, 2000, 140; Fig. 161	موزه نیاهی، آتن	چین	✓	✓		*	*	عطار	۹۱۱ - ۹۲۷	آبی و سفید	بخورسوز	۱۳	
Bagherzadeh, 1978, Fig. 162	موزه ایران باستان	اصفهان	✓	✓		*	*	خیام	۹۷۰	آبی و سفید	گوزه	۱۴	
Watson, 2004, 460; Fig. U.12	موزه ملی کویت	احتمالاً تبریز	✓	✓		*	*	ناشناس	۱۰۰۹	کویاچه، نوع رنگارنگ	بشقاب	۱۵	
Golombek, 2003, 259; Fig. 8	موزه دولتی برلین	کرمان	✓	✓		*	*	ناشناس	۱۰۳۷	آبی و سفید	نمکدان	۱۶	
Royal Ontario Museum, No: 2000.48.1	موزه سلطنتی اونتاریو	کرمان	✓	✓		*	*	خیام	۱۰۸۴	نقاشی زیر لعاب	بشقاب	۱۷	
British Museum, No. G.308	بریتیش میوزیم	کرمان	✓	✓		*	*	ناشناس	۱۰۸۸	چند رنگ کرمان	بشقاب	۱۸	
British Museum, No. 1896, 062.6.5	بریتیش میوزیم	کرمان	✓	✓		*	*	ناشناس	۱۱۰۹	نقاشی زیر لعاب	بشقاب	۱۹	
David Collection, No. Inv. nr. 6/1978	مجموعه دیوید	ساخت: چین؛ کتیبه: ایران	✓	✓		*	*	ابوسید، ابوالخیر	ساخت: سده نهم؛ کتیبه: سده ۱۰ و ۱۱	سلاوون	بشقاب	۲۰	

نتیجه

بررسی ۲۰ نمونه از سفالینه‌های تیموری و صفوی منقوش به اشعار و عبارات موزون فارسی در این پژوهش، از دو منظر شکلی و محتوایی، نتایج مهمی را در بر داشت: نخست آنکه انتخاب اشعار در این دوران هدفمند بوده به‌گونه‌ای که غالب ابیات انتخابی به‌نوعی به شکل ظرف، کاربرد خاص آن و یا به‌طورکلی به خوردن یا نوشیدن اشاره دارند. این تأکید به‌اندازه‌ای است که در بسیاری از موارد کلمات خاصی از ابیات متناسب با شکل ظرف تغییر کرده است. موضوع دیگر ادامه سنت طلب خیر برای صاحب ظرف در کتیبه‌هاست که غالباً به‌صورت شعر یا عبارات مقفی یا ترکیبی از هر دو بر روی ظروف این دوره نمایان شده است. ابیات انتخابی غالباً از میان اشعار شاعرانی که از نظر زمانی به سفالگر نزدیک بوده‌اند (از هم‌عصر سفالگر تا دو سده پیش از آن) گزینش می‌شده و از سروده‌های شاعرانی با بیش از دو سده اختلاف‌زمانی در موارد معدودی استفاده شده است. از لحاظ شکلی نیز بررسی کتیبه‌های موجود نشان می‌دهد که عدم تمایز نگارش حروف فارسی (گ، چ، پ، ژ) نسبت به حروف عربی مشابه - تمایزاتی که در سده‌های اولیه رعایت می‌شد اما در مکتوبات سده‌های ششم و هفتم هجری تقریباً از میان رفت - نه تنها بر روی ظروف سده‌های هشتم و نهم هجری ادامه یافت بلکه اصلاحات نگارشی دوران صفوی نیز دست‌کم بر اصلاح کتیبه‌ سفالینه‌های این دوران تأثیر چندانی نداشت. اشتباهات نگارشی برخی کتیبه‌ها که باید از تفاوت تلفظ با شکل نوشتاری کلمه، عدم آگاهی سفالگر از شیوه صحیح نگارش کلمه دارای حروف هم‌صدا در الفبای فارسی و یا اشتباه شنیداری سفالگر ناشی شده باشد، بار دیگر دیدگاه پژوهشگرانی را که خواننده اشعار از روی متن و کاتب آنها بر سفال را دو نفر می‌دانند تأیید می‌کند. در مورد شیوه خوشنویسی نیز استفاده از انواع خط نستعلیق در بیشتر سفالینه‌های مورد مطالعه غلبه استفاده از این شیوه را نگارش کتیبه سفالینه‌های ادوار دوران تیموری و صفوی نشان می‌دهد.

منابع و مآخذ

- اتینگهاوزن، ریچارد، گرابار، اولگ. ۱۳۸۴. هنر و معماری اسلامی ۱. تهران: سمت.
- اعتصام، آزاده. ۱۳۸۸. مبانی نظری خط کوفی در سفالینه‌های اسلامی در ایران، قرون ۳ تا ۵ ه.ق.، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنر دانشگاه الزهراء.
- امیر خسرو دهلوی. ۱۳۶۱. دیوان کامل امیر خسرو دهلوی. مقدمه سعید نفیسی، به‌اهتمام م. درویش. تهران: انتشارات جاویدان.
- برزین، پروین. ۱۳۴۸. «معرفی چند نمونه از ظروف سفالی نوشته‌دار و تاریخ‌دار موزه ایران باستان» هنر و مردم، ش ۸۵، صص ۲۴-۱۷.
- بسحق اطعمه. ۱۳۰۲. دیوان اطعمه مولانا ابواسحق حلاج شیرازی. به‌کوشش میرزا حبیب اصفهانی. استانبول: چاپخانه ابوضا.
- پناهی، غلامرضا. ۱۳۹۳. بررسی تأثیرات نظام‌های تصوف و فتوت بر شکل‌گیری کتیبه‌های سفال نیشابور عصر سامانی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده هنرهای تجسمی و کاربردی دانشگاه هنر اصفهان.
- جامی، عبدالرحمن بن احمد. ۱۳۱۳. سبحة‌الابرار. طهران: مطبعة علمی.
- جباری، صداقت. ۱۳۸۶. «تکوین و تطور خط نستعلیق در سده هشتم و نهم هجری قمری». هنرهای زیبا، ش ۳۳، صص ۷۷-۸۴.
- جباری، صداقت، معصوم‌زاده، فرناز. ۱۳۸۸. «الگوهای ترکیب‌بندی در کتیبه‌های سفال سامانی قرن سوم

- تا پنجم هجری قمری»، فصلنامه هنرهای زیبا: هنرهای تجسمی، ش ۴۰، زمستان ۱۳۸۸، صص ۷۱-۸۰.
جباری، صداقت، معصوم زاده، فرناز. ۱۳۸۹. «تنوع خط کوفی در کتیبه‌های سفال سامانی، قرن سوم تا پنجم هجری قمری»، فصلنامه هنرهای زیبا: هنرهای تجسمی، ش ۴۲، صص ۳۳-۴۴.
حافظ شیرازی، شمس‌الدین محمد. ۱۳۸۴. دیوان حافظ. با استفاده از نسخه تصحیح شده محمد قزوینی و قاسم غنی. تهران: اقبال.
حبله‌رودی، محمدعلی. ۱۳۸۸. کلیات جامع‌التمثیل یا بهترین دستور ادبی و اخلاقی در تهذیب اخلاق و آداب. تهران: اسلامیة.
خرمّی، حسین. ۱۳۷۶. ضرب‌المثل‌های منظوم. با مقدمه ابراهیم باستانی پاریزی. قم: نشر خرم.
خیام، عمر. ۱۳۵۴. رباعیات خیام. تصحیح محمدعلی فروغی. تهران: امیرکبیر.
دهخدا، علی‌اکبر. ۱۳۷۷. لغت‌نامه‌ی علی‌اکبر دهخدا، ج ۱۰، ۱۱، ۱۳. زیر نظر دکتر محمد معین و دکتر سید جعفر شهیدی. تهران: دانشگاه تهران.
زکریای کرمانی، شفیع، مهرنوش، پناهی، غلامرضا. ۱۳۹۴. «بازشناسی بن‌مایه‌های فتوت در کتیبه‌های سفال نیشابور دوره سامانی با تأکید بر تجلیات حضرت علی (ع)»، دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی، سال یازدهم، ش ۲۱.
شاه نعمت‌الله ولی. ۱۳۹۱. دیوان شاه نعمت‌الله ولی. با مقدمه سعید نفیسی. تهران: نگاه.
شایسته‌فر، مهناز. ۱۳۸۵. «بررسی سفالینه‌های منقوش به کتیبه در موزه ایران باستان». کتاب ماه هنر، ش ۱۰۱-۱۰۲، صص ۲۶-۳۴.
شیمیل، آنه ماری. ۱۳۷۹. «شعر و خوشنویسی: ملاحظاتی درباره رابطه آنها در فرهنگ ایرانی»، در: اوج‌های درخشان هنر ایران. ویرایش ریچارد ایننگهاوزن و احسان یارشاطر. ترجمه هرمز عبداللهی و رویین پاکباز. تهران: آگاه. صص ۲۲۴-۱۹۳.
عطار نیشابوری، فریدالدین. ۱۳۸۲. الهی‌نامه، پندنامه و اسرارنامه. با مقدمه فرشید اقبال. تهران: مؤسسه فرهنگی اندیشه در گستر.
عطایی، مرتضی، موسوی حاجی، سید رسول، کولابادی، راحله. ۱۳۹۱. «سفال منقوش گلابه‌ای؛ انواع، گستردگی، تاریخ‌گذاری»، نگره، ش ۲۳، صص ۷۱-۸۷.
فضائلی، حبیب‌الله. ۱۳۶۲. اطلس خط: تحقیق در خطوط اسلامی. اصفهان: مشعل.
قوچانی، عبدالله. ۱۳۶۴. کتیبه‌های سفال نیشابور. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
قوچانی، عبدالله. ۱۳۶۶ الف. «سفالینه‌های زرین‌فام و نقاشی‌شده زیر لعاب»، باستان‌شناسی و تاریخ، سال اول، ش ۲، صص ۴۰-۳۱.
قوچانی، عبدالله. ۱۳۶۶ ب. «کوزه ففّاق»، باستان‌شناسی و تاریخ، سال دوم، ش ۱، صص ۴۵-۴۰.
قوچانی، عبدالله. ۱۳۷۱. اشعار فارسی کاشی‌های تخت سلیمان. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
قوچانی، عبدالله. ۱۳۸۰. «تجلی علی (ع) بر سفالینه‌های نیشابور»، کتاب ماه هنر، ش ۳۱ و ۳۲، صص ۱۹-۱۷.
قوچانی، عبدالله. ۱۳۸۱. «کاربرد سه تنگ سفالی بر اساس اشعار آنها»، باستان‌شناسی و تاریخ، سال ۱۶، ش ۲، صص ۴۷-۴۴.
کریمی، فاطمه، کیانی، محمدیوسف. ۱۳۶۴. هنر سفالگری دوره اسلامی ایران. تهران: مرکز باستان‌شناسی.
کیانی، محمدیوسف. ۱۳۸۰. پیشینه سفال و سفالگری در ایران. تهران: نسیم دانش.
متینی، جلال. ۱۳۴۶. «رسم‌الخط فارسی در قرن پنجم هجری»، مجله دانشکده ادبیات مشهد، ش ۱۰ و ۱۱، صص ۱۵۹-۲۰۶.
متینی، جلال. ۱۳۴۷. «تحول رسم‌الخط فارسی از قرن ششم تا قرن سیزدهم هجری»، مجله دانشکده

- ادبیات مشهد، ش ۱۵، صص ۱۶۲-۱۲۵.
- متینی، جلال. ۱۳۸۷. «رسم‌الخط نسخه ختم الغرایب مورخ ۵۹۳ ق وین»، نامه بهارستان، سال هشتم و نهم، دفتر ۱۳ و ۱۴، صص ۱۰۲-۹۵.
- معین، محمد. ۱۳۷۱. فرهنگ فارسی، ج ۲. تهران: امیرکبیر.
- موخواه، آذر. ۱۳۸۸. «تأثیر ادبیات بر نقوش سفالینه‌های اوایل دوره اسلامی ایران»، نقش‌مایه، س ۲، ش ۴، صص ۷۰-۵۹.
- مهجور، فیروز. ۱۳۸۷. بررسی سفالینه منقوش گونه کوباچه. رساله دکتری باستان‌شناسی، گرایش دوران اسلامی. تهران: دانشگاه تهران.
- واتسون، الیور. ۱۳۸۲. سفال زرین‌فام ایرانی. ترجمه شکوه زاکری. تهران: انتشارات سروش.
- ویلیکینسون، چارلز ک. ۱۳۷۹. «رنگ و طرح در سفالینه ایرانی»، در: ریچارد اتینگهاوزن و احسان یارشاطر. اوج‌های درخشان هنر ایران. ترجمه هرمز عبداللهی و روئین پاکباز. تهران: انتشارات آگاه، صص ۱۴۹-۱۳۳.
- Amr, Abdel-Jalil. 1988. "Two Early Abbasid Inscribed Pottery Lamps from eraš", Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins. 1953-. Bd. 104. 1988. pp. 146-149.
- Bagherzadeh, F.. 1978. Oriental Ceramics, The World's Great Collections, Vol 4 Iran Bastan Museum, Tokyo: Kodansha.
- Blair, S.. 2008. "A Brief Biography of Abu Zayd", Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World, No. 25, PP.155-176.
- Canby, S.. 1999. The Golden Age of Persian Art. 1501-1722. London: British Museum.
- Carswell, J.. 2000. Blue & White: Chinese Porcelain around the World. London: British Museum Press.
- Fehervari, G. 2000. Ceramics of The Islamic World in The Tareq Rajab Museum, London, I.B Tauris Publishers.
- Flury, S. 1930. "Ornamental Kufic Inscription on Pottery", In: A Survey of Persian Art, A. U. Pope. ed. Vol. 4, Tehran: Manafzadeh Group, pp. 1743-1769.
- Golombek, L. 2003. The Safavid Ceramic Industry at Kirman, Iran, vol. 41: PP.253-270.
- Ghuchani, A., Adle, C. 1999. "A Sphero-Conical Vessel as Fuqqā a, or a Gourd for Beer", Muqarnas, Vol. 9, pp. 72-92.
- Golombek, L. Mason, R. B., Bailey, G. A. 1996. Tamerlane's Tableware, Toronto, Mazda Publishers in Association with Royal Ontario Museum.
- Golombek, L., Mason, R. B., Proctor, P.. 2001. "Safavid Potters Marks and Question of Provenance", Iran, Vol. 39, PP. 207-236.
- Grube, E. J. 1996. "Notes on the Decorative Arts of the Timurid Period. III. On a Type of Timurid Pottery Design: The Flying-Bird-Pattern", Oriente Moderno, Nuova serie, Anno 15. 76. Nr. 2, La Civiltà Timuride Comefenomeno Internazionale, Volume II. Letteratura - Arte. 1996. pp. 601-609.
- Grube, Ernest J. 1994. "Pottery of the Umayyad and Abbasid Periods", In: Cobalt and Luster, The First Centuries of Islamic Pottery, Ernest Grube. ed.. The Nour

- Foundation in Association with Azi Muth Editions and Oxford University Press Inc., New York, PP. 10-19.
- Gust, G. D., Ettinghausen, R. 1961. "The Iconography of a Kashan Luster Plate", *Ars Orientalis*, vol. 4. 1961. pp. 25-64.
- Hadad, Sh., Khamis, E.. 1998. "Inscribed Pottery Lamps from the Early Islamic Period at Beth Shean", *Israel Exploration Journal*, Vol. 48, No. 1/2. 1998. pp. 66-76.
- Haddon, R. A. W. 2011. *Fourteenth Century Fine Glazed Wares Produced in the Iranian World, And Comparison With Contemporary Ones from the Golden Horde and Mamluk Syria/Egypt*, 2 Vols., Ph.D Theses, Department of Art and Archaeology, School of Oriental and African Studies, University of London.
- Lane, A. 1939. "The So-Called «Kubachi» Wares of Persia", *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, Vol. 75, No. 439. Oct., 1939. pp. 156-157+160-163.
- Lane, A. 1957. *Later Islamic Pottery Persia, Syria, Egypt, Turkey*, London, Faber and Faber.
- Morgan, P. 1994a. "Abbasid Opaque White- Glazed Wares", In: *Cobalt and Luster, The First Centuries of Islamic Pottery*, Ernest Grube. ed.. The Nour Foundation in Association with Azi Muth Editions and Oxford University Press Inc., New York, PP. 36-45.
- Morgan, P. 1994b. "Samanid Pottery, Type and Techniques", In: *Cobalt And Luster, The First Centuries of Islamic Pottery*, Ernest Grube, The Nour Foundation In Association With Azi Muth Editions and Oxford University Press Inc, Newyork, PP. 55-113.
- Pancaroglu, O. 2001. "Functions of Literary Epigraphy on Medieval Islamic Ceramics", A Web-based Teaching Course on Islamic Ceramics. Ashmolean Museum: <http://islamicceramics.ashmolean.org/Kashan2/oya-part-two.htm>
- Valenstein, S. G. 1989. *A Hand Book of Chinese Ceramics*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Volov, L. 1966. "Plaited Kufic on Samanid Epigraphic Pottery", *Ars Orientalis*, vol. 6, PP. 107-33.
- Watson, O. 2004. *Ceramics from Islamic Lands*. London: Thames & Hudson Ltd.

پایگاه‌های اینترنتی

www.britishmuseum.org	موزه بریتانیا
www.davidmus.dk	مجموعه دیوید
www.ganjoor.net	گنجور: پایگاه سخن‌سرایان پارسی‌گوی
www.meccj.or.jp	مرکز فرهنگی خاورمیانه در ژاپن
www.metmuseum.org	موزه متروپولیتن
www.rom.on.ca	موزه سلطنتی اونتاریو
www.thewalters.org	موزه هنر والترز
www.vam.ac.uk	موزه ویکتوریا و آلبرت

A Survey of Meaning and Form of Persian Poetic Inscriptions on Potteries of the Timurid and Safavid Eras

Seyed Rasoul Mousvi Haji, Associate Professor, Department of Archaeology, Mazandaran University, Babolsar, Iran.

Morteza Ataie, Ph.D. Candidate in Archaeology, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

Maryam Asgariveshareh, MA Student in Archaeology, Mazandaran University, Babolsar, Iran.

Received: 2015/10/21

Accepted: 2015/11/29

Shah Two centuries after the advent of Islam, the use of the script as a decorative element in different types of pottery gradually gained currency. The contents of the scripts on potteries, that were first limited to short Arabic phrases such as the name of the potter or blessing, were gradually expanded to include hadith, quotes by personages and poetry. Persian poetry also quickly found its place on the potteries of the Islamic era, and poems of outstanding Persian poets became one of the most important decorative elements of the Seljuk, Khwarazmian and Ilkhanid pottery. This process was continued with less intensity and different calligraphy styles during the Timurid, Safavid and Qajar eras. In present study, which is done on the basis of descriptive-analytical method and documentary data collection, the poems of 20 examples of potteries from the mentioned eras were examined carefully in terms of the relation with form and function of the container, selection of poems, script type, orthography and errors of writing, in order to further comprehend the form and contents of poems of the Timurid and Safavid potteries. The results demonstrate that the selection of the poems of potteries in these eras was purposeful and most of the selected poems are somehow related to the shape or application of the container. In most cases, the inscriptions have been written in Nastaliq style and the distinctions of the Persian specific alphabets (گ, چ, پ, ژ) are not evident in the ninth, tenth, eleventh and early twelfth centuries A.H.

Keywords: Pottery, Timurid, Safavid, Inscription, Persian Poetry, Persian Orthography.